

ציון

העורכים: נדב נאמן, ורד נעם, שמואל פיינר, מרים פרנקל

מזכיר המערכת: יחזקאל חובב

שנה פד • ג • תשע"ט

רבעון לחקר תולדות ישראל
החברה ההיסטורית הישראלית • ירושלים

מועצת המערכת: פרופ' יוסף קפלן - יו"ר, פרופ' אלברט באומגרטן, פרופ' ישעיהו גפני, פרופ' אברהם גרוסמן, פרופ' ישראל יובל, פרופ' נדב נאמן, פרופ' קנת ר' סטאו, פרופ' משה רוסמן, פרופ' שולמית שחר, פרופ' יוסף שלמון, פרופ' אניטה שפירא.

מרכזת מדור ספרים: ד"ר צאלה רובל

מזכ"לית החברה ההיסטורית הישראלית: מיכל נקר

הרבעון יוצא לאור בסיוע משרד התרבות והספורט - מינהל התרבות; האוניברסיטה העברית בירושלים - קרן דורה ויוסף שוורץ והקרן ע"ש פולה ודוד בן-גוריון למדעי היהדות מייסודה של משפחת פדרמן, המכון למדעי היהדות ע"ש ג'ק, ג'וזף ומורטון מנדל; אוניברסיטת תל אביב - הפקולטה למדעי הרוח; אוניברסיטת חיפה; אוניברסיטת בן-גוריון בנגב; אוניברסיטת ברא"ילן - הפקולטה למדעי היהדות; האוניברסיטה הפתוחה וקרן יצחק לייב ורחל גולדברג - קרן קימת לישראל

ציון נערך בידי:

- המייסדים: יצחק בער: תרצ"ו-תשל"ח
- בן ציון דינור (דינבורג): תרצ"ו-תשל"ב
- ישראל היילפרין: תש"ז-תשל"א
- שמואל אטינגר: תש"ך-תשמ"ח
- חיים הלל בן-ששון: תשכ"ו-תשל"ז
- מנחם שטרן: תשל"ה-תשמ"ט
- חיים ביינארט: תשל"ט-תשמ"ט
- שמואל אלמוג: תשמ"ט-תשנ"ג
- ישראל אפעל: תשמ"ט-תשנ"ג
- ישראל גוטמן: תשמ"ט-תשנ"ג
- יוסף הקר: תשמ"ט-תשנ"ז
- ירחמיאל כהן: תשנ"ד-תשס"א
- אהרן אופנהיימר: תשנ"ד-תשס"ד
- יוסף קפלן: תשנ"ח-תשס"ו
- עמנואל אטקס: תשס"ב-תשס"ז
- ג'רמי כהן: תשס"ו-תש"ע
- אלברט באומגרטן: תשס"ה-תשע"ב
- עזרא מנדלסון: תשס"ז-תשע"ה
- מיכאל טוך: תשע"א-תשע"ט
- משה רוסמן: תשע"ה-תשע"ט

התוכן

משה פינצ'וק: מועצת המלחמה של טיטוס בעיני מדרש לא ידוע	301
אורלי מזרחי: תוכניתו של אלוהים: סיפור דוד ובת שבע בספרות חז"ל ובנצרות הסורית	311
מנחם בן-ששון: הרמב"ם וכספי הצדקה וההקדשות במצרים: בין הלכה להנהגה	335
אסף זלצר: 'נגשים' אנו ליצירת הוצאת-כתבים אוניברסיטאית: ייסודה של הוצאת הספרים של האוניברסיטה העברית ומשמעות פעילותה (1949-1929)	389
תגובות	
עאמר דהאמשה: 'לא מְנִיָּה וְלֹא מְקַצְתִּיָּה': תגובה לביקורת על הספר 'מקום לדור בו ושם לוי'	417
ספרים ודברי ביקורת	
בנימין בראון: האטלס ההיסטורי של החסידות (על: Marcin Wodziński, <i>Historical Atlas of Hasidism</i>)	423
דניאל רייזר: 'מן המרחב קראתי': החסידות בעין המפות (על: Marcin Wodziński, <i>Historical Atlas of Hasidism</i>)	427
מספרות המחקר	436
ספרים שנתקבלו במערכת	439
תקצירים באנגלית	XIX

משתתפים בחוברת זו:

ד"ר משה פינצ'וק: המכללה האקדמית נתניה, המרכז למורשת ישראל
(moshepinchuk@gmail.com)

ד"ר אורלי מזרחי: החוג למקרא, אוניברסיטת תל אביב; החוג ללימודי
ישראל, אוניברסיטת חיפה; החוג ללימודי ארץ ישראל, מכללת אוהלו
(orlymizrachi@bezeqint.net)

פרופ' מנחם בן-ששון: החוג להיסטוריה של עם-ישראל ויהדות זמננו,
האוניברסיטה העברית בירושלים (huchancellor@savion.huji.ac.il)
ד"ר אסף זלצר: החוג ללימודי ישראל, אוניברסיטת חיפה
(aselzer@staff.haifa.ac.il)

ד"ר עמאר דהאמשה: המכללה האקדמית הערבית לחינוך בישראל, חיפה
(Am.dahamshe@gmail.com)

פרופ' בנימין בראון: החוג למחשבת ישראל, האוניברסיטה העברית בירושלים
(benjamin.brown@mail.huji.ac.il)

ד"ר דניאל רייזר: החוג למחשבת ישראל המכללה האקדמית הרצוג, והחוג
למיסטיקה ורוחניות, המכללה האקדמית צפת (daniel.reiser@mail.huji.ac.il)

מאמרים יש לשלוח למערכת כשהם מודפסים ברווח כפול ומותקנים על פי 'הנחיות
להגשת מאמרים לכתב העת "ציון"', המופיעות באתר האינטרנט של החברה ההיסטורית
הישראלית: www.historical.org.il. המערכת מבקשת מן המחברים לשלוח למערכת בדוא"ל
קובץ בתוכנת וורד בצירוף תקציר אנגלי לכתובת: history@history.org.il.

המערכת תקבל מאמרים לשיפוט רק ממחברים החברים בחברה ההיסטורית הישראלית.
המחברים יקבלו תדפיס דיגיטלי של מאמרים. פרסומו במרשתת כפוף להסכם שייחתם
בינם ובין ההוצאה לאור.

מאמרי ציון מופיעים במפתח כתבי העת בעברית של אוניברסיטת חיפה, ברמב"י, וכן
בתוך: *Historical Abstracts; International Medieval Bibliography*

כתובת המערכת: ת"ד 10477, ירושלים 9110401. טל: 02-5650444; פקס: 02-6712388.
דואר אלקטרוני: history@history.org.il; אתר האינטרנט: www.historical.org.il
ISSN 0044-4758 • © כל הזכויות שמורות לחברה ההיסטורית הישראלית
אין להעתיק או להפיץ חוברת זו או קטעים ממנה, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני
או מכני, לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סידור ועימוד: אירית נחום • הדפסה: דפוס 'גרפית' בע"מ, ירושלים

הרמב"ם וכספי הצדקה וההקדשות במצרים: בין הלכה להנהגה

מאת מנחם בן-ששון

בהערכת אישיותו של הרמב"ם תופסים מקום ראשון ומרכזי הנשגב, היצירתית והאוניברסלי שביצירתו, וחיבוריו ההגותיים המשפטיים הם העומדים במוקד הדיון. חיבורים אלה העמידו אותו כמנהיג רוחני לדורו, והעיסוק המתמיד בהם הקנה לו את הסמכות לדורות. אלה המתעניינים בהיבט העיוני של יצירת הרמב"ם ימצאו מענה לחידת דרכי התקבלותה של יצירתו בסמכותו ובהנהגתו את דורו.¹ כבר המחקרים הראשונים על תולדותיו של הרמב"ם ניוונו בעיקר מנקודות ההשקפה שבין חיבוריו העיוניים לבין המציאות של זמנו. המחקרים הללו עסקו בעיקר בנסיבות חיבורם של ספרי הרמב"ם; בוויכוח על סמכותם והתקבלותם; בבחינת המידע העולה מהם, ובעיקר מן האיגרות, על אישיותו ועל חייו;

* עיקרי הדברים המופיעים במאמר הזה נאמרו בערב עיון, 'הרמב"ם וגניות קהיר', שהתקיים באקדמיה הלאומית הישראלית למדעים ביום כ' באדר תשס"ה (31 במרס 2005), לציון מלאות שמונה מאות שנים לפטירת הרמב"ם. פרופ' מרדכי עקיבא פרידמן ארגן את ערב העיון והזמין אותי לקחת בו חלק; פרופ' פרידמן גם קרא את טיוטת המאמר קריאה קפדנית ומעמיקה והעיר הערות רבות לתיקון ולעדכון דברי; להערותיו צירף בנדיבות טיוטה מתקדמת של מאמרו המקיף: 'עיונים בתרומת הגניזה לחקר הרמב"ם' (להלן, ברשימת הקיצורים). על אלה ועוד (ראו מאמרו שיופיעו להלן, בהערות למאמר) שלוחה לו תודתי העמוקה. בחלק זה של המחקר נעזרתי בעבודות שכמה עמיתים סייעו בהכנתן: יצחק גילה (עבודת מחקר על 'ניהול ההקדשות על-ידי הרמב"ם במצרים'), ד"ר כרמיאל כהן וד"ר אמיר מזור. עמיתי ד"ר דותן ארד, ד"ר אורה ואה, ד"ר עודד זינגר (קורא המאמר מטעם מערכת 'ציון', שהערותיו תרמו הרבה), פרופ' ישראל יעקב יובל ופרופ' מרים פרנקל קראו את המאמר בשלבים שונים והעירו הערות חשובות, ורובן צורפו בשמם; אחריות המחבר על המאמר. המאמר הוא חלק ממחקר רחב, 'בית הרמב"ם בהנהגת קהילות ישראל במזרח', שנתמך בידי הקרן הלאומית למדע (מספרו עתה 2087/18). קטעי המחקר שנכתבו בשנים קודמות פורסמו במאמרי על בית הרמב"ם.

להלן קיצורים למקורות ומחקרים המופיעים תדיר במאמר: גויטיין, חברה – Shelomo Dov Moshe – *Goitein, A Mediterranean Society*, 1–6, Los-Angeles 1967–1988; גיל, *הקדשות* – Gil, *Documents of the Jewish Pious Foundations from the Cairo Geniza*, Leiden 1976; כהן, *צדקה* – Mark R. Cohen, *Poversty and Charity in the Jewish Community* – 1976; פרידמן, *of Medieval Egypt*, Princeton 2005, pp. 189–242; עיונים בתרומת הגניזה לחקר הרמב"ם, 'הרמב"ם וגניות קהיר, בעריכת מרדכי עקיבא פרידמן [בדפוס]; שו"ת הרמב"ם – יהושע בלאו (מהדיר ומתרגם), תשובות הרמב"ם, א–ד, ירושלים תשי"ח–תשמ"ו; שילת, איגרות – יצחק שילת (מהדיר ומתרגם), איגרות הרמב"ם, ירושלים תשמ"ח. מנחם בן-ששון, "משנה תורה" לרמב"ם: לדרכי יצירת קנון בחיי מחבר, הקנון הסמוי מן העין: חקרי קנון וגניזה, בעריכת מנחם בן-ששון ואחרים, ירושלים תשע"א, עמ' 133–201.

[ציון – רבעון לחקר תולדות ישראל, שנה פד (תשע"ט)]

מעטים איתרו שברי מידע על הרמב"ם במקורות הערביים; ויש שניסו לאתר 'גרעינים היסטוריים' באגדות הרבות שסופרו עליו ולבנות עליהם את הגשר החסר להשלמת דמותו ההיסטורית-הציבורית.²

עידן חדש בחקר הרמב"ם החל משנתגלו צפונותיהן של גניזות קהיר. תחילתו בפרסום פירורים של מידע שזוהו כאוטוגרפים, ואף כאן ניתנה הבכורה למקבילות ולטיוטות של החיבורים העיוניים. משנקראו בקפדנות הקשים שבכתבי היד, ובעיקר שרידי המקורות הכתובים ערבית-יהודית, עלו גם פרקי המידע על הרמב"ם. ראשונים שבחוקרי מקורות אלו היו ישראל פרידלנדר, הרב שמואל הירש מרגליות ואויגן מיטוון. ואולם אף הם לא העלו יותר משברי מידע מתוך קטעי מסמכים. כתיבה חדשה של ההיסטוריה היהודית לאור ממצאי הגניזות צריכה הייתה להמתין לדור חדש של חוקרים, שניחנו בכלי העבודה הנאותים לחקר הגניזות, שהיו מודעים לאפשרויות הטמונות בצירופי המידע העולים מהן, ושהיו נכונים לדחות את פרסום הקטעים ולהמתין עד להשלמת העבודה המפרכת שתעמיד בפנינו תמונה מלאה יחסית; חוקרים אלה העמידו לנגד עיניהם יעד של כתיבה רצופה ככל האפשר.

במסגרת הכתיבה של ההיסטוריה היהודית המבוססת על גניזות קהיר התחדדו גם הדיוקנאות של גיבוריה. הבולטים בתורמים למהלך הזה היו שלמה דב גויטיין ובשנים האחרונות יואל קרמר, מרק כהן ובעיקר מרדכי עקיבא פרידמן. האחרונים ביררו תאריכים בחיי הרמב"ם, הרחיבו בתולדות משפחתו והחוגים החברתיים שבהם פעל, הצביעו על נסיבות עלייתו להנהגה ועל משברים שעמד בפניהם בשנים שבהן חי במצרים, והציעו את הנושאים העיקריים לתיאור המחודש של הרמב"ם ההיסטורי, שעיקרם מאבקים על ההנהגה בחזיתות חברתיות מובהקות.³

2 לתמונת מצב ראו בקובץ המאמרים שערך יהודה ליב פישמן (מימון), הרמב"ם ז"ל: קובץ תורני-מדעי, ערך ומסודר למלאת שבע מאות וחמישים שנה לפטירת הרב רבנו משה בן מימון זכרונו לברכה, ירושלים תרצ"ה; בן-ציון דינור, ישראל בגולה, ב, ד: כלל ישראל – הרמב"ם והפולמוס על ספריו ועל לימוד החכמות ועלייתה של הקבלה, ירושלים ותל-אביב תשל"ל.

3 Eugen Mittwoch, 'Ein Geniza-Fragment', *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 57 (1903), pp. 61–66; Samuel H. Margulies, 'Zwei autographische Urkunden von Moses und Abraham Maimûni', *Monatsschrift für die Geschichte und Wissenschaft des Judenthums*, 44 (1900), pp. 8–13; Israel Friedlaender, 'Ein Gratulationsbrief an Maimonides', *Festschrift zu Hermann Cohens siebzigstem Geburtstag*, eds. Ismar Elbogen et al., Berlin 1912, pp. 257–264; Mark R. Cohen, 'Maimonides' Egypt', *Moses Maimonides and His Time*, ed. Eric L. Ormsby, Washington, DC 1989, pp. 21–34; פרידמן, עיונים. חוקרי פעילותו הקהילתית של הרמב"ם מעדיפים לעסוק במסודות המייצגים ערכים, דוגמת בית הדין או כוח ושלטון כלפי חוץ של ראש היהודים. בתיאור דמותו שבים ומצוטטים מכתביו על סדר יומו העמוס כפי שכתב ליוסף תלמידו (שילת, איגרות, עמ' שיג) ולשמואל אבן תיבון (שם, עמ' תקן; ראו להלן, בסיכום המאמר). הרברט דוידסון כתב ביוגרפיה והקדיש כשבעים עמודים להוכיח שהרמב"ם לא היה ראש היהודים

עיון זה הוא פרק נוסף בסדרת מחקרים המבקשים לברר את הנסיבות שהעמידו את הרמב"ם ואת צאצאיו בעמדת הראשים של יהודי מצרים ושל קהילות ישראל הכפופות לה. הפרק הזה מבקש לבחון את טיבה של מעורבות הרמב"ם בכספי הציבור ואת משמעותה לביסוס מעמדו כמנהיג. בחינתה של מעורבותו בשימוש בכספי הציבור מיוסדת על שילוב העולה מן התעודות ההיסטוריות, מן השאלות שנשלחו אל הרמב"ם, מן התשובות שהשיב ומן המקורות העיוניים – ההגותיים וההלכתיים.

בהיעדר תקציב מסודר לפעילות הקהילה היהודית, היו ההכנסות מנכסי ההקדשים וממגביות של כסף ושל שווי כסף המקור העיקרי לפעילות הקהילה. משאבים כספיים אלה כוללים תרומות וקרנות של הציבור, שיעדי השימוש בהן היו נתונים לשיקול הדעת של עובדי המנהל או של המנהיגות. בחינת מערכי הצדקה וההקדשות של חברות מסורתיות היא המפתח להבנת מערכות המנהל והארגון שלהן. עבור חברות מיעוטים, דוגמת החברה היהודית, שנפקדו מהן מחברים שתיארו את דרכי פעילותן, כדרך הנהוגה בחצרות שליטים, המקורות העוסקים בהקדשות הם יתד ופינה לתיאור חיי הציבור והיבטים חברתיים רבים הכרוכים בהם. הממונה הגבוה על הצדקה וההקדשות היה ראש היהודים, ותחתיו פעל צבא של פקידים ברמות שונות ובתחומים מגוונים, שהיו אחראים לאיסוף הכספים והמשאבים ולחלוקתם. בתקופות קודמות עסקו ראשי היהודים בפיקוח על, ותשומת ליבם ניתנה בעיקר למגביות גדולות ולגיוס כספים לצרכים דחופים. האחריות על הגבייה והחלוקה של המשאבים הקהילתיים הייתה בידי דרגי הביניים והדרגים הנמוכים של פקידי הצדקה.⁴

אלא דיין. הוא מנסה להוכיח שהרמב"ם היה דיין ראשי ולא ראש היהודים ולא נשא משרה מנהלית בכירה, וממילא את העדויות על מעורבותו בענייני צדקה הוא מפרש כחלק מתפקידו כדיין. ראו: Herbert A. Davidson, *Moses Maimonides: The Man and His Works*, Oxford 2005, pp. 3–74 (esp. p. 62, n. 313). הערה 16.

4 ראו: Menachem Elon, 'Hekdash', *Encyclopedia Judaica*, Jerusalem 1971, 8, cols. 279–287; 'קדש, קדוש, קדושה', אנציקלופדיה מקראית, ז, ירושלים תשמ"א, עמ' 44–62; 'גבאי צדקה', אנציקלופדיה תלמודית, ה, ירושלים תשי"ג, עמ' נא–סה; 'הקדש', שם, י, ירושלים תשכ"ב, עמ' שנב–תמב; Ruud Peters, 'Wakf', *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, 11, Leiden 2002, pp. 59–63; Norman A. Stillman, 'Waqf and the Ideology of Charity in Medieval Islam', *Studies in Honour of Clifford Edmund Bosworth: Hunter of the East – Arabic and Semitic Studies*, ed. Ian Richard Netton, 1, Leiden–Boston–Köln, 2000, pp. 357–372; גויטיין, חברה, ב, עמ' 91–143; גיל, הקדשות, עמ' 37–117; אלחנן ריינר, 'הנהגת הקהילה בירושלים בשלהי התקופה הממלוכית: תעודות ובירורים בשולי "פרשת הזקנים"', שלם, ו (תשנ"ב), עמ' 29–30, 52–67; אורה ואזה, ההקדש היהודי על-פי מסמכי הגניזה הקהירית – נספח למחקרו של פרופ' משה גיל, עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב, תשנ"א; Mark R. Cohen, 'Maimonides and Charity in the Light of the Geniza Documents', *The Trias of Maimonides/Die Trias des Maimonides*, ed. Georges Tamer, Berlin–New York 2005, pp. 65–81; כהן, צדקה, עמ' 189–242; Yaacov Lev, *Charity, Endowments, and Charitable Institutions in Medieval Islam*, Gainesville 2005, pp. 21–52, 153–156; Miram Frenkel and Yaacov Lev (eds.), *Charity and Giving in Monotheistic Religions*, Berlin–New

נדיבותן של הגניזות לחקר ההקדשות רבה. הגניזות נמצאו בבתי כנסת ובסמוך להם, בבתי קברות וליד אתרי הפעילות הממוסדת של הקהילה. ואכן, הן משקפות את שטחי הפעילות של פקידי הקהל. ואולם, ההקדשות דומים לרוב הפרשיות ההיסטוריות שעלו מן הגניזות: הם עולים קטעים וקרעים, ועליהם להמתין לצירופם של פרגמנטים רבים קודם ליצירת התמונה הרצופה. קרעי המידע הקונקרטי הללו מצטרפים לדיונים בדבר מעמדה של הצדקה ודרכי ניהולה בחיבורים משפטיים והגותיים, ומשלימים תמונה של הלכה ושל מעשה, החיים בכפיפה אחת בחברה נתונה.

ארבעה דורות של חוקרים העמידו מידע רב על ההקדשות ומערכת הצדקה במזרח ושרטטו תמונה רצופה ועשירה של המנהל הקהילתי במצרים מן המאה העשירית ועד לשליש הראשון של המאה השלוש עשרה.⁵ לאלה ראוי לצרף את המידע על ענייני צדקה המצוי בחיבורים העיוניים של הרמב"ם: 'פירוש המשנה', 'משנה תורה' ותשובות לשאלות – ככל שהללו מצטרפים לתיאור דיוקנו ופעילותו כמנהיג. מרכיבים אחרים של מנהיגותו, ובהם קשרי נישואין שלו ושל בנו, כתיבתו ההלכתית וההגותית, תיקון תקנות והכרזה על חרמות – מרכיבים אלה ישוקללו במחקרים הבאים.

רבים כתבו על עמדותיו של הרמב"ם בסוגיות של צדקה במסגרת בירור עמדותיו ההגותיות והחברתיות. תעודות היסטוריות רבות על מעורבותו בפעילות הסעד וההקדשות פורסמו אגב התיאור של מערכות הסעד והמנהל הקהילתי. הדיון כאן מבקש לברר את הזיקה בין ניהול המערכת של ההקדשות והצדקה לדפוסי הנהגת הקהילה תחת מנהיגותו של הרמב"ם.⁶

York 2009; דותן ארד, 'הקהל כגוף כלכלי: הקדש המוסתערבים בקהיר לאור תעודות מן הגניזה', גנזי קדם, ז (תשע"א), עמ' 25–69; Miriam Frenkel, "From Now on It Is Heqdedsh": Jewish Pious Foundations in the Medieval Lands of Islam', *Les fondations pieuses Waqfs chez les Chrétiens et les Juifs du Moyen Âge à nos jours*, ed. Sabine Mohasseb Saliba, Paris 2016, pp. 85–99; Gabriel Baer, 'The Waqf as a Proof for the Social System (Sixteenth–Twentieth Centuries)', *Islamic Law and Society*, 4 (1997), pp. 264–297; ולהלן, הערות 17, 20.

Jacob Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimid Caliphs*, 1–2, New York 1970 (repr.); גויטיין, חברה, ב; גיל, הקדשות; ואזה (לעיל, הערה 4); מארק ר' כהן, 'הלכה ומציאות בענייני צדקה בתקופת הגניזה', האסלאם ועולמות השוורים בו: קובץ מאמרים לזכרה של חוה לצרוס-יפה, בעריכת נחם אילן, ירושלים תשס"ב, עמ' 315–333; כהן, צדקה; Joel L. Kraemer, *Maimonides: The Life and World of One of Civilization's Greatest Minds*, New York 2008 (= יואל קרמר, הרמב"ם: ביוגרפיה, חולון 2019, עמ' 261–292). לתקופה הממלוכית ולתקופה העות'מאנית המוקדמת ראו: דותן ארד, היהודים המוסתערבים בסוריה, ארץ-ישראל ומצרים 1330–1700, עבודת דוקטור, ירושלים תשע"ג, עמ' 184–221.

על טיפולו של הרמב"ם בניהול ההקדש בכלל ראו: שלמה דב גויטיין, 'מכתב אל הרמב"ם בענייני ההקדשות וידיעות חדשות על צאצאיו הנגידים', תרביץ, לד (תשכ"ה), עמ' 232–256. שונה מהם הדיון בפדיון שבויים, שזכה לדיון ממוקד, ראו להלן, הערות 14 ואילך. במאמרו המקיף על הרמב"ם בגניזה ייחד פרידמן דיון גם להקדשות; ראו: פרידמן, עיונים, פרק ו (לך לקראת משה), הערות 635 ואילך.

חלקו הראשון של הדיון מוקדש לתיאור המסגרת השגרתית של מערך ההקדשות במצרים ומעורבותו של הרמב"ם במערך זה. בחלקו השני יידונו קווים ייחודיים בפעילות הרמב"ם. חלקו השלישי יעמוד על עיקרי משנתו ההלכתית וההגותית של הרמב"ם בנושא הצדקה וההקדשות, הכשרתו של המאמין ובניינה של החברה. שני החלקים הראשונים נשענים בעיקר על תעודות ושאלות ותשובות שנמצאו בגניזות קהיר, הכוללות תיאור מפורט של דרכי ההתנהלות של מוסדות הצדקה וההקדשות וזיקתם לרמב"ם. צירוף התיאור של פעילות המוסדות למקומה המרכזי של הצדקה במשנתו העיונית של הרמב"ם, בחלק השלישי, יוסיף נדבך להערכת הנהגתו הציבורית.

חלק ראשון: שגרה

א. עדויות ראשונות על מעורבות

(1) מן המעט ששרד ממשנתו של אבי הרמב"ם, ר' מימון הדיין, נותרה עדות על בעיה שנכרכו בה כמה ממאפייני ההקדשות. מדובר בספרים שהוקדשו לשימוש הציבור ונכתב עליהם נוסח שהבטיח שהספר לא ייצא מידי המשפחה שנתמנתה להשגיח על ההקדש הזה. הקדשות של ספרים וחפצים יקרי ערך, שערכם המצטבר הגיע לאלפי דינרים, נועדו לשימוש הציבור ולא להוצאה או למימוש. פריטים אלו נשמרו בבתי הכנסת בידי שמישהקהל והללו דיווחו עליהם בפירוט לעיתים מזומנות.⁷ הקדשת ספרים על מנת שלא ייצאו מבעלות המקדיש או מקורביו הייתה מקובלת, ועדויות על דפוס כזה של מתת ידועות כבר מראשית המאה העשירית ומצטרפות לזו שמן המאה השתים עשרה,⁸ וכדלהלן:

וששאלת ממקדיש ספריו וכתב עליהם הספרים האלו הקדיש אותם פלוני בן פלני קדש ליי לא ימכר ולא יגאל ואחר כך על מנת שלא יצאו מתחת יד בניו אלא למי שיחפצו, זה התנאי קיים או לא והמקדיש כבר מת מכמה שנים ואין לו בנים זכרים אלא בני בת והם עמי הארץ יורנו רבנו ש"צ (=שמרו צורו) מה נעשה לספרים הללו ואצל מי ראוי שיהיו?⁹

סביר שהשואלים ביקשו להעביר את הבעלות על הספרים לידי הציבור, כדרך שנהגו בהקדשות שנוהלו בצורה בעייתית.¹⁰ לעומת זאת המקדיש ביקש להשאיר את הספר בידי בני המשפחה. בהקדש מסוג זה יש חלוקה ברורה בין הזכות הקניינית לבין זכות השימוש: הבעלים משאיר את הקניין בידי ומתיר לציבור להשתמש במה שהקדיש. בהקדשים בחברה המוסלמית מקובל היה שזכות הניהול של הנכס נשארת בידי המשפחה. בחברה

7 ראו: גויטיין, חברה, ב, עמ' 82-85, 149-152; מנחם בן-ששון, צמיחת הקהילה היהודית בארצות האסלאם (קירואן 800-1057), ירושלים תשנ"ו, עמ' 181-186; וראו להלן, הערה 11.
8 אברהם חיים פריימן, תשובות ר' מימון הדיין: אבי הרמב"ם, ירושלים תרצ"ה, עמ' 167-168.
9 שם, עמ' 174-176 (כ"י וטיקן, ניאופיטי 11, דפים 132a-b), סימן ה; ראו להלן, הערה 23.
10 שו"ת הרמב"ם, סימן סד (ולהלן, הערות 34 ואילך).

היהודית במאות האחת עשרה והשתים עשרה לא נהג הקדש שכוה בנדל"ן אלא בספרים ובמטלטלין, כפי שמתואר בשאלה שנשאל רב מימון הדיין.¹¹

(2) בשלהי שנות השישים למאה השתים עשרה, סמוך לבואו של הרמב"ם למצרים, הוא היה מעורב בשני אירועים שהביאו אותו לתודעת הציבור במצרים ובשכנותיה; שניהם קשורים בעסקי הקדשות וצדקה ושניהם היו במוקד הזירה הציבורית ותודעת הקהל. האחד הוא פרשת אבו־זכרי-זוטא-שר־שלום ראש היהודים. זוטא היה בן למשפחת ההנהגה היהודית מזה דורות, קודם לכן בארץ ישראל ומשנות העשרים למאה השתים עשרה במצרים. על המדיניות שלו מדווחים אנשי אלמחלה:

כאשר נתמנה אבו זכרי בזמן הזה ופשט ידו על בני תורה ותבע מהם סכום קבוע שישלמו לו... כל ממונה, שיבוא מטעם הראש הנזכר לאלמחל"ה, לא נקבל רשות שלו ולא נצטרף עמו בעשרה ולא נתן לו דבר ממסי הרשות ולא נציית לפקודתו. וכל חפצנו בדבר זה הוא שכר מן השמים בשאיפתנו לרדוף שלום וליצא ממחלוקת.¹²

ההחלטה של אנשי אלמחלה התקבלה בעקבות ניסיון של ראש היהודים להטיל מס עבור שיפוט. בדרך זו התכוון כנראה למלא את תביעת השלטון לתוספת הכנסה מבני המיעוטים, ולהעביר את רוב הכסף הזה לקופת המלכות. בני אלמחלה התנגדו להחלטה והביעו את מחאתם בהצהרת אמונים פומבית לראש הקהילה שלהם, הדיין ר' פרחיה. הם קיבלו על עצמם בחרם מחייב שלא לציית לממונה חלופי לר' פרחיה, והבטיחו שלא לשלם לממונה החלופי אפילו את 'מסי הרשות': ההיטלים על השחיטה, כתיבת השטרות והמילה, שנועדו לאפשר את פעילותה של ההנהגה, ובכלל זה תשלום חלקים משכרם של פקידי הקהילה. את תוקפו של המהלך שנקטו ביקשו בני הקהילה לברר עם הרמב"ם, זר זה מקרוב בא למצרים ומי שכבר נודע בסמכותו ההלכתית. השאלה הייתה אם יש מקום לחרם הכולל שממנים של מרד במנהיג המרכזי והימנעות מתשלומים קצובים לדיין ולראש היהודים. תשובתו ההחלטית של הרמב"ם מעידה שהכיר היטב את הזיקה שבין החרם של בני אלמחלה לבין מנגנוני הגבייה של הקהילות. הוא הקנה משנה־תוקף לשבועת הקהל באלמחלה ופתח בכך פתח לסרבנות־תשלום דומה בקהילות אחרות. תשובתו זו של

11 על ההקדש המשפחתי, וקף אהלי, ועל מעמדם של בני משפחה בניהול הקדשות, ראו: גיל, הקדשות, עמ' 11–13, 27–36. ראו לדוגמה הדיונים בשו"ת הרי"ף: ישראל משה תא־שמע, 'שיפוט עברי ומשפט עברי במאות ה"א–ה"ב בספרד', כנסת מחקרים, ב, ירושלים תשס"ד, עמ' 253–254; David Fink, 'The Corporate Status of Hekdesh in Early Sefardic Responsa', 254; *Jewish Law Association Studies*, 1 (1985), pp. 17–24. עם הזמן הפך הנוהל למקובל והגיעו הדברים לכך שבמאה השש עשרה סירבו הממונים על עסקי הציבור לקבל הקדשות שאינם מוחלטים. ראו: פריימן (לעיל, הערה 8), עמ' 168, הערה 3 (תקנת ירושלים משנת רע"ד, מאת הנגיד יצחק שולאל, על פי שו"ת הרדב"ז, ב, סימן תרמד); ראו להלן, הערות 35, 39.

12 שו"ת הרמב"ם, סימן רע (תחילת התקנה מצויה בכרך ד של שו"ת הרמב"ם, מהדורת בלאו, עמ' 8–9).

הרמב"ם, שנכתבה בשלהי שנות השישים למאה השתים עשרה, נחשבת 'ראשית התשועה' של קהילות מצרים מעול ראש היהודים המעיין. אכן, כישלוננו של ראש היהודים להטיל מרות, אגב רפורמה בנוהלי גביית התשלומים מבני הקהילות, נחשב ביטוי המצביע על כישלון מנהיגותו – וממהלך זה ואילך התדרדר מעמדו ומעמד משפחתו בהנהגת הקהילות.¹³

(3) לא פחות בולטת ונראית-לעין-כול מעורבותו של הרמב"ם, באותן שנים ראשונות שלו במצרים, במגבית דחופה לפדיון שבויים. הפרשה קשורה בפלישה הצלבנית המוצלחת למצרים ובשבויים שלקחו הצלבנים מן העיר בלביס לארץ ישראל (בשנת 1168). אך טבעי היה כי בעל מעמד ציבורי כשלו, שכוחו נתגלה בפרשת התשלומים לדייני הקהילות אל מול זוטא-שר-שלום, יידרש לסייע בפדיון השבויים. מכתבים מפורטים בחתימת הרמב"ם, לשם דרבון בני הקהילות לגייס את המשאבים הדרושים, יצאו בידי שליחים נכבדים, ר' חייא ור' אפרים.

וכאשר תיקרא באוזניכם, אתם אחינו, השתדלו בדבר השתדלות של אנשים כמותכם ותזכו בשכר הגדול הזה ותעשו בו כמו שעשינו אנחנו, כל הדיינים והזקנים ותלמידי חכמ[ים], כולנו הולכים יומם ולילה ומזרזים את הבריות בבתי הכנסת ובשווקים ומחזרים על פתחי הבתים כדי להשיג כספים לצורך הגדול הזה לאחר שנתנו אנחנו כפי השגת דינו. כזאת תעשו אתם חסד עמהם כפי נדיבותכם וחסדכם וחפצכם לזכות בזכות הידועים והמקובלים. וכל מה שתשיגו למענם בחסדי ה' יתעלה ובחסדכם תכתבו אלינו את רישום הסכום שלו ותתאמצו לגבותו מהרה ותשלחו אותו אלינו עלי יד חשובנו רבנו אהרן הלוי הנזכר. ואין (אתם) זקוקים למי שיזרו אתכם לעשות מעשה טוב. והלוואי לא יביא עליכם ה' יתעלה צרה ויגן עליכם ויסתירכם בהמון רחמיו ושלומכם יגדל עד עולם. תמוז אתפ[...]. משה בר' מימון זצ"ל.¹⁴

13 Menahem Ben-Sasson, 'Maimonides in Egypt: The First Stage', *Maimonidean Studies*, 2 (1991), pp. 3–30; מרדכי עקיבא פרידמן, 'הרמב"ם זוטא והמוקדמים: סיפורם של שלושה חרמות', ציון, ע (תשס"ה), עמ' 473–527. הביטוי 'ראשית התשועה' בא במגילת זוטא. ראו: צבי מלאכי, סוגיות בספרות העברית של ימי הביניים, תל-אביב תשל"א, עמ' 46. מיסי הרשות הם מיסים שהנהגה היהודית (ה'רשות') גובה בעבור שירותים שפקידיה נותנים לבני הקהילות, כגון: שיפוט, שחיטה ומילה. באזור ארץ ישראל ומצרים לא נהגו לשלם בעבור השירותים הללו וממילא קופת הקהילה הייתה תלויה במקורות אחרים, בעיקר ה'פסיקות'; ראו: בן-ששון, שם, עמ' 15–17; מנחם בן-ששון, 'הנהגה העצמית של היהודים בארצות האסלאם במאות ה-7 עד ה-12', קהל ישראל: השלטון העצמי היהודי לדורותיו, ב: ימי הביניים והעת החדשה המוקדמת, בעריכת אברהם גרוסמן ויוסף קפלן, ירושלים תשס"ד, עמ' 11–55, ובמיוחד עמ' 21–27. אף שהנהיג את יהדות מצרים אחרי 1172 ועד 1196, מעמדו נפגע וסמכותו התערערה מאז אותה פרשה.

14 כ"י בית המדרש לרבנים, JTS MS 8254.7; לתרגומו החדש של פרידמן ראו: פרידמן, עיונים, ליד הערה 287; שלמה דב גויטיין, היישוב בארץ ישראל בראשית האיסלם ובתקופת הצלבנים לאור כתבי הגניזה, ירושלים תש"ם, עמ' 313; שילת, איגרות, עמ' סה; מרדכי עקיבא פרידמן, 'מקורות

השליחים הללו עתידים היו לצאת לארץ־ישראל, לאתר את השבויים ולשאת ולתת עם השובים. גיוס המשאבים מידי בני הקהילות המדולדלות היה מורכב וחייב פעילות משנית ופרטנית, שכללה איסוף תרומות, מכירה ופדיון של נכסים, כתיבת קבלות, פיקוח ודיווח. על כל אלה ניצח הרמב"ם ובמו ידיו ביצע כמה מן הפעולות המנהליות הכרוכות בפדיון השבויים ובגיוס המשאבים.¹⁵ מהלך מורכב שכזה שיעשה ביוזמתו של אדם בעל מעמד נכבד בעיני התורמים בכוח; ומעת שהמהלך הושלם, הוא הקנה ליוזם ולמנהל עמדה ציבורית ומשנה הערכה.

עד לראשית שנות השבעים של המאה השתים עשרה, חמש שנים בערך מיום בואו למצרים, היה המהגר המחונן והמחבר הפורה לדמות ציבורית מן המעלה הראשונה. פעילותו בעניין התשלומים לדיינים ופדיון השבויים – פרשיות שהניהול הכספי של הקהילות היה תלוי בהן – קושרות את הרמב"ם ללב העשייה הציבורית ולמוקד העניין של בני הקהילות, כדרך שפעלו מנהיגים רשמיים ולא רשמיים לפניו. לנושאים אלה היו קשורים לא רק בני העילית הלמדנית של הקהילות אלא כל שכבות הציבור: תורמים ונוזקים, שבויים ובני משפחותיהם, דיינים ומתדיינים.

משהתחלף השלטון מפאטמי לאיובי, בשנת 1171, וצריך היה למנות ראש ליהודים, נמצא הרמב"ם מתאים לתפקיד בזכות מעורבותו הציבורית המתוארת. כתבי המינוי של ראשי עדות מיעוט בארצות האסלאם השונות מצביעים על היקף הסמכויות של 'הרייס'. בין הסמכויות מפורשת הסמכות לגבות כסף, לנהל את עסקי הצדקה וההקדשות ולהוציא את הטעון הוצאה לפי שיקול דעתו. מעתה הרמב"ם היה האחראי באופן רשמי על מערך ההקדשות באזורי השלטון האיובי. העדויות על עמידתו של הרמב"ם במשרת ראש היהודים הן מן השנים 1170–1172 ו־1196–1204. בין השנים 1173–1195 שב ומופיע זוטא–שר-

חדשים מן הגניזה לתקופת הצלבנים ולבית הרמב"ם, קתדרה, 40 (תשמ"ו), עמ' 72–75; הנ"ל, 'הרמב"ם ריסי אליהוד' (ראש היהודים) במצרים, על פי הבאר: מחקרים בהגות יהודית ובמחשבת ההלכה מוגשים ליעקב בלידשטיין, בעריכת אורי ארליך, חיים קרייסל ודניאל י' לסקר, באר שבע תשס"ח, עמ' 429–430. אברהם דוד הציע שאין מדובר בדיינים שנשלחו ממצרים לארץ ישראל כי אם בדיינים ארץ ישראלים. ראו מאמרו, 'תשובה חדשה של הרמב"ם אל ר' אפרים הדיין מצור', שנתון המשפט העברי, יד–טו (תשמ"ח–תשמ"ט), עמ' 108–109. וראו גם: שילת, איגרות, עמ' סז, הערה 14. פרידמן, עיונים, לפני הציון להערה 354, שיער שהרמב"ם כבר היה רייס בזמן שארגן את המגבית לפדיון שבויים. גם לשיטה זו, האירוע התרחש סמוך למינוי.

15 לעניין המשא ומתן הצפוי לדיינים ראו: גויטיין, היישוב, שם, עמ' 315, על פי כ"י TS 16.9 שורות 8–13; לביצוע הפרטני של כל הכרוך במהלך לפדיון השבויים ראו: שם, עמ' 312–318; Shelomo Dov Goitein, 'Moses Maimonides Man of Action, A Revision of the Master's Biography in Light of Geniza Documents', *Hommage à Georges Vajda: études d'histoire et de pensée juives*, eds. Gérard Nahon and Charles Touati, Louvain 1980, pp. 155–167; מרדכי עקיבא פרידמן, 'ר' משה בן מימון בתעודות משפטיות מן הגניזה', שנתון המשפט העברי, יד–טו (תשמ"ח–תשמ"ט), עמ' 177–188; שילת, איגרות, עמ' ס–עא; מרים פרנקל, 'האזהבים והנדיבים': עילית מנהיגה בקרב יהודי אלכסנדריה בימי הביניים, ירושלים תשס"ז, עמ' 67–71.

שלום בהנהגה, ולפי שעה לא נתבהרו נסיבות הופעתו ותחומי הסמכות שלו ושל הרמב"ם באותן עשרים וחמש השנים. ואולם, מעורבותו של הרמב"ם בענייני ציבור לא פסקה אף בתקופה זו והוא הוסיף לעסוק בנושאי צדקה והקדשות, כפי שמשקף בשאלות שהופנו אליו ובתשובות שהשיב.

העדויות המעידות על ראשות היהודים הן מסמכים, רבים מהם מתוארכים, שבהם מצהירים הכותבים כי הללו נכתבו תחת ה'רשות' של מנהיג פלוני – משמע האזור הגאוגרפי הכפוף באופן רשמי למרותו של אותו מנהיג.¹⁶ מסמכים אלו מעידים על הפעילות השגרתית של המערכת הקהילתית-המנהלית במגוון נושאים, ובהם גם איסוף המשאבים הכספיים בעבור הקהילה. המערכת השגרתית היציבה הזאת מוצגת להלן ומן העדויות השונות עולה מעורבות הרמב"ם בפעילות ההקדשות. התיאור להלן משלב את פרטי המידע הנוגעים למעורבות הרמב"ם ומשפחתו הקרובה במארג הסיוע, כפי שהוא מוכר לנו מקהילות החברה היס-תיכונית, כדי להאיר את רמת הפעילות של הרמב"ם בעשייה הציבורית בתחום זה.

ב. השגרה הקבועה

1. הכנסות והוצאות שוטפות

א. מקורות המימון: תחומי מעורבותו של הרמב"ם בפעילות הצדקה וההקדשות נראים דומים למה שהיה נהוג אצל קודמיו והבאים אחריו. מערכי הצדקה וההקדש נשענים על שני סוגים של הכנסות – הכנסות שוטפות שנועדו להוצאה וקרנות מניבות. שני הסוגים היו תלויים בתרומות של כספים, של חומרי גלם ומוצרים מוכנים ושל נכסים. מכיוון שלא עמדו לרשות הקהילות משאבים ומקורות כספיים ניכרים, מעבר להיטלים על שחיטה, מילה וכתובת שטרות, והואיל ומיסוי קהילתי ישיר לא נהג באזורי ה'רשות' של ההנהגה היהודית שמרכזו במצרים, היה צורך לאסוף את המשאבים לתכליות הקבועות והמזדמנות. אי-אפשר להגדיר משאבים אלו במונח 'תקציב'.¹⁷ המקורות לצרכים השוטפים

16 עמדתו של לוינגר (Jacob Levinger, 'Was Maimonides "Rais al-Yahud" in Egypt?', *Studies in Maimonides*, ed. Isadore Twersky, Cambridge, Mass.-London 1990, pp. 83-93), שחזר אליה דוידסון (לעיל, סוף הערה 3), אינה עומדת במבחן המסמכים. ראו: בן-שון, הרמב"ם במצרים (לעיל, הערה 13), עמ' 11-13; פרידמן (לעיל, הערה 13), עמ' 473-475; קרמר (לעיל, הערה 5), עמ' 190-232 (=הנ"ל, ביוגרפיה, שם, עמ' 253-259); פרידמן, ריסי אליהוד (לעיל, הערה 14); הנ"ל, עיונים, הערה 351 ואילך (הסעיף 'ריסי אליהוד'). על המשמעות המשפטית, הגאוגרפית והפוליטית של מושג ה'רשות' ראו: בן-שון, ההנהגה העצמית (לעיל, הערה 13). לשגרת ההקדשות ולמעורבות של מנהיגים רשמיים ולא רשמיים, ראו: פרנקל (לעיל, הערה 15), עמ' 169-195.

17 ראו: Shelomo Dov Goitein, 'The Social Services of the Jewish Community as Reflected in the Cairo Geniza Records', *Jewish of Social Studies*, 26 (1964), pp. 9-12; גויטיין, חברה, ב, עמ' 106-108, 122-124; אליהו אשתור, 'קווים לדמותה של הקהילה

של הקהילה באו בדרך כלל מן ה'פסיקה' – מגבית ייעודית של מזומנים ומוצרים, לתכלית ידועה ומוכרזת מראש. דוגמה לכך הן תרומותיהם הכספיות הלא־גבוהות במיוחד של הרמב"ם ושל חותנו לקרנות הצדקה.¹⁸ לתרומות מעין אלו ציפה הרמב"ם במכתביו לקהילות בעת ה'פסיקה' לפדיון שבויי בלביס, שצוינה לעיל.

מנגנון הגבייה לצורכי הציבור נסמך על איתור מידי של משאבים ועל ניסיון לממש אותם. תיאור חי של הדרכים לאיתור דחוף של משאבים לפדיון שבוי (דויד הכהן), שהיה במצוקה באלכסנדריה סמוך לשנת 1180, מופיע בשאלה שנשלחה להכרעה הלכתית של הרמב"ם. לשם מימון הפדיון עשו ראשי הקהל ובראשם ר' אלעזר הכהן בן יהודה, סעד אלמלך, שימוש בכספי ירושה שהופקדו בידי הנאמן ר' יוסף אלמקדסי. ראשי הקהל ערבו לכסף שנלקח מן הנאמן. הבטוחה לערבות הייתה סכום כסף נכבד שהופקד בנאמנות בידי אחד מראשי הציבור. ראשי הקהל יצאו למגבית בין הקהילות לגיוס משאבים לפדיון השבוי, אבל עד שייגבה הסכום מן הקהילות צריך היה הרמב"ם להרגיע את ר' יוסף אלמקדסי, נאמן הירושה, שעדיין לא באו לתבוע ממנו את הכסף, ולהודיע ברבים בלשון נחרצת, כדלהלן: 'יודע לכל מי שרואה כתיבת ידינו שר' אלעזר הנז' אינו חייב לפרוע עתה ואין שום אדם בעולם ולא ב"ד יכולין לתובעו בשום דבר'.¹⁹

היהודית במצרים בימי הביניים, ציון, ל (תשכ"ה), עמ' 61–78, 128–157 (ולעניין זה – שם, עמ' 74–75); גיל, הקדשות, עמ' 37–118, ועל אפשרות של תכנון ההוצאות – שם, עמ' 58; כהן, צדקה, עמ' 220–227 (אינני רואה הבדל בין עמדתו לזו של גויטיין במה שציין שם, הערה 120). גם במדינה המוסלמית אי־אפשר להשתמש במונח 'תקציב' במובנו השגור כיום, המתייחס לתכנון-תכנות-תקצוב והנלווה אליהם, כי גם בה היו מקורות המימון מורכבים בגיוסם ובשימושיהם. ראו: Hassanein Rabie, 'The Financial System of Egypt, A.H. 564–741/ A.D. 1169–1341', *School of Oriental and African Studies*, 25 (1972), pp. 26–32, 121–132; Carl Forbes Petry (ed.), *The Cambridge History of Egypt*, Cambridge 1998, pp. 158–167, 318–338, 470–485; Carl Forbes Petry, *The Civilian Elite of Cairo in the Later Middle Ages*, Princeton 1982, p. 24; David Ayalon, 'The System of Payment in Mameluk Military Society', *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 1 (1957–1958), pp. 37–65, 257–296 (esp. pp. 272–279); Amir Mazor, *The Rise and Fall of a Muslim Regiment: The Mansuriyya in the First Mamluk Sultanate, 678/1279–741/1341*, Göttingen 2015, pp. 101–102.

וחלוקתה ראו: Adam Sabra, *Poverty and Charity in Medieval Islam: Mamluk Egypt, 1250–1517*, Cambridge 2000, pp. 32–40; Miriam Frenkel, 'Charity in Jewish Society of the Medieval Mediterranean World', *Charity and Giving in Monotheistic Religions*, eds. Miriam Frenkel and Yaacov Lev, Berlin–New York 2009, pp. 343–363; Joshua Frenkel, 'Piety and Charity in Late Medieval Egypt and Syria', *ibid.*, pp. 194–202; Yaacov Lev, 'Charity and Gift Giving in Medieval Islam', *ibid.*, pp. 249–258.

18 כ"י ENA 2591.18, גויטיין, חברה, ב, עמ' 465–466, מס' 102; כהן, צדקה, עמ' 160, הערה 10; מרדכי עקיבא פרידמן, 'הרמב"ם ומינויו של ר' אנטולי למוקדם אלכסנדריה', תרביץ, פג (תשע"ה), עמ' 153, הערה 71; וראו להלן, הערה 28.

19 שו"ת הרמב"ם, סימן תנב (התיקון 'אין שום אדם' על פי הערה של פרופ' מ"ע פרידמן: 'יש להניח

אף שהמשאבים להוצאות השוטפות לא הובטחו – הם היו מקורות שגרתיים, ויש לכך עדויות רבות ומגוונות. לדוגמה, צדדים המעורבים בהסכמים נהגו לייעד לקופות ההקדש והצדקה הקהילתית את כספי הקנסות העתידיים, שקיבלו על עצמם הצדדים במסגרת התחייבויות שונות, דוגמת הסכמי שידוכין והתחייבויות בין משפחות לנישואין. יש בהם עדות על מקורות המימון של קרנות הצדקה בימים של שגרה.²⁰

ב. התרומות לצורכי הציבור: תרומות שנועדו להיראות לעין-כול, לזכות בהכרה ציבורית ולעמוד לשימוש לימים רבים היו מטבען גדולות יותר. הן מצוינות בנפרד ברשימות התורמים ויש שזכו להיוותר על לוחות הקדשה ולהעיד על התורמים ימים רבים. דוגמה לכך הן כתובות ההקדשה של בית הכנסת שבו התפללו ראשי הקהל, בית הכנסת של הירושלמים בפסטאט. שם נמצאו כתובות עץ ובהן גם אלה המזכירות את בני משפחתו של הרמב"ם:

מרו"ר (=מרנא ורבנא) שלמה הנחטף בקצרות שמים רוח ייי תניחנו ינחם לב אח (חלק זה של הכתובת במוזאון ישראל בירושלים)...

הנדיב והשוע ב"ר כג"ק (=כבוד גדולת קדושת) מו"ר חננאל הזקן היקר נ"ע (=נחו עדן) ב"ר כג"ק מרנא ורבנא אברהם הזקן הידוע אלאמשאטי (חלק זה של הכתובת במוזאון האסלאם בקהיר)...

ויזכהו לבנין היכלו ואולמו במהרה ובזמן קרוב אמן (חלק זה של הכתובת במוזאון הלובר בפריס).

דומה להן כתובת הקדשה מימי הרמב"ם ומיד בני משפחתו. הכתובת נרשמה על ספר תורה שנמצא בקהילת אלמחלה אלכברא: 'מה שזכה חיים בר חננאל המודע פצ'איל בן אבו עוי (=עלי) בן אברהם אלאמשאטי נ"ע (=נחו עדן) לכנסת הירושמין [!] הרחמן שְמָרָה עלי ועל שני אחי שמואל ומנשה ועל כל משפחתו סימן טוב וסימן ברכה (א ב מ) [אכ"ר] (=אמן כן יהי רצון) תשרי אתצ"ד (=1182).²¹

שבמקור כתוב "ליס אחד", שתרגומו: אין שום אדם. המתרגם כתב "אחד" והמעתיק העתיק "אחר" שאין לו כל משמעות כאן; התשובה תורגמה אצל: גויטיין, חברה, ה, עמ' 484, הערה 13. ראו: כהן, צדקה, עמ' 113–114; פרידמן, עיונים, הערה 301. על ר' אלעזר ופעילותו ראו: פרנקל (לעיל, הערה 15), עמ' 114–119.

20 לדיון במקורות ההכנסה הללו ראו: גויטיין, חברה, ב, עמ' 100–101, 109–111; כהן, צדקה, עמ' 224–225. חרף חשיבותם של כספי ההקדשות, בכמה מן התשובות העוסקות בהתחייבויות מן הסוג האמור הציב הרמב"ם על פתרון פורתא למי שמתקשה לשלם את הכספים שנועדו לקופות הקהילתיות, אם בדרך של התרת נדר, אם בדרך של דחיית ההתחייבות שהייתה כרוכה בקנס. אין בהלכות הללו חידוש לעומת פסקי ההלכה של הרמב"ם בחיבורו ההלכתי הנשענים על דין התלמוד. ראו לדוגמה: שו"ת הרמב"ם, סימנים פח, שלא.

21 Menahem Ben-Sasson, 'Ben Ezra Synagogue during the Medieval Period', *Fortifications and the Synagogue: The Fortress of Babylon and the Ben Ezra Synagogue*, ed.

הקדשות דומות היו הקדשות של ספרים, דוגמת זו שהוזכרה בשאלה שנשאל ר' מימון הדיין, אבי המשפחה. הספרים והפצי הקודש שנתרמו להקדש לא הניבו רווחים ולרוב גם לא ניתן היה למכור אותם, וממילא הם לא היו הכנסה שאפשר להשתמש בה כדי לכסות הוצאות שונות, ועדיין היה בהן כדי לחסוך ממשאבי הקהילה שצריך היה להקצות לשם רכישתם.²² מפורסמת הייתה כתובת ההקדשה של כתר ארם צובה, שממנה למד הרמב"ם בהלכות ספר תורה שלו על סמכותו של הכתר.²³

גם ספרי עיון הוקדשו לשם שימוש הרבים ולו בנוסחי הקדשה דומים, דוגמת מי שהקדיש את העותק המוסמך של 'משנה תורה', והרמב"ם כתב במו ידיו את נוסח הצוואה של המקדיש:

הוגה מספרי אני אלעזר בן פרחיה: זה החבור היה לתלמיד מבין הרבה עוסק בתורה לשמה ביום ובלילה שמו מ' אלעזר ז"ל ולת' (=זכרו לברכה ולתחיה) בר פרחיה ס"ט (=סופו טוב) והיה ותיק ביותר ומדקדק במעשיו ובחכמתו ומת בקוצר שנים בעון הדור ירצה אלהי פעלו ויתן חלקו עם יודעיו וצוה זה התלמיד ינוח ויעמוד לגורלו שיהיה זה החבור כולו מונח תחת יד בית דין לעולם לא ימכר ולא יגאל ולא יזכה בו אדם אחד לעולם אלא יהיה מוכן ועומד לכל התלמידים להגיה ספריהם מ[מנו] לא לקרות בו תמיד ולא לכתוב ממנו אלא כל הרוצה [להגיה] ספרו ישאל ספר שירצה (=מספרי 'משנה תורה') מבית דין ויתן משכון כנגד דמיו בבית דין עד שיגיה ספרו ויחזירו. ומצוה לקיים דבריו ואי[ש] א[ל] יהי משנה צוואה זו וכתב[ב] משה.²⁴

הקדש של ספרים עולה גם אגב שאלה שנשאל הרמב"ם על ספרים שנבזזו מבית כנסת בידי השלטונות או בוזזים אחרים, וזוהו בידי ראשי ההקדש של בית הכנסת, כדלהלן: 'שאלה מה יאמר אדוננו בדבר מי שקנה מן הבוזזים ספרי הקדש, שהיו שייכים לאחד מבתי כנסיות שבערים, האם קנה אותם או כופין אותו להחזירם? ואם כופין אותו, הנותנים לו

Phyllis Lambert, London–New York 1995, pp. 219–223; מרדכי עקיבא פרידמן, 'משפחה אבן אלמאשאטי, בית מחותני הרמב"ם', ציון, סט (תשס"ד), עמ' 282–289. 'אבו עלי' – כפי שהציע פנטון. ראו: שלמה דב גויטיין ומרדכי עקיבא פרידמן, ספר הודו, ג: בן יגו – סוחר ויצרן בהודו, תעודות מגניזת קהיר, ירושלים תש"ע, עמ' 47.

22 ראו לעיל, הערה 9.

23 משנה תורה, הלכות ספר תורה ת, ד. על כתובת ההקדשה של הכתר ראו: יוסף עופר, 'כתר ארם צובה לאור רשימותיו של מ"ד קאסוטו', ספונות, ד [יט] (תשמ"ט), עמ' 284–289; כתובת ההקדשה לכתר: חגי בן-שמאי, 'הערות לגלגוליו של כתר ארם צובה', אר"ץ ומלוואה: מחקרים בתולדות קהילת ארם צובה (חלב) ותרבותה, א–ב, בעריכת ירון הראל, יום טוב עסיס ומרים פרנקל, ירושלים תשס"ט–תשע"ג; א, עמ' 141–142.

24 כ"י הנטינגטון 80, אוסף אוקספורד, מס' 577; ראו: פרידמן (לעיל, הערה 21), עמ' 296–297, וההפניות לספרות המחקר של כתבי היד בהערות שם; הנ"ל, ספר הודו, ג (לעיל, הערה 21), עמ' 60.

(המעות), שבהן קנה, אם לא? והאם יחזירם לאותו בית הכנסת או לזולתו? יורנו רבנו ושכרו כפול מן השמים.²⁵

ג. החלוקה: חלוקת המשאבים השגרתית למוטבים הייתה של לחם. פעמיים בשבוע חולקו לחם, חיטה או קמח לנצרכים.²⁶ משפחת הרמב"ם מוזכרת ברשימה של חלוקת חיטה לכארבעים מוטבים. בין המקבלים היו גיסתו ואחייניתו של הרמב"ם: אלמנת ר' דויד אחיו ובתה, שקיבלו את המנה הצנועה של רבע ויבה (כ"ג ק"ג) ושמינית (כ"ג 4.5 ק"ג).²⁷ האחראים על חלוקת המזון בשנות פעילותו של הרמב"ם – במקרה זה הפרנס ופקיד ההקדשות אבו אלביאן והדיין שמואל בן סעדיה הלוי הקרובים לרמב"ם – מלווים פעילות זו בדיווחים מפורטים. באחד הדיווחים מתקופה זו צוינו תרומותיהם של הרמב"ם (8 דרהם) וחזונו. דיווח אחר, מראשית שנות השמונים למאה השתים עשרה, כולל הוראות שכתב הרמב"ם, בכתב ידו, לשמש בית הכנסת הירושלמי מחפוט' על חלוקת לחם, ואף הצטרף אל התורמים. ההוראה הזאת מיוחדת מכל האחרות בשתיים – בכך שהיא כתובה בכתב ידו של בעל הסמכות הגבוהה ביותר ובכך שהיא סודרה בדרך שיטתית (כדרכו בסידור השיטתי של כתיבתו העיונית), לפי גובה ההקצאה, מן הגבוהה לנמוכה.²⁸ חלוקת המשאבים שנאספו נעשתה בידי פקידי הקהל, על פי הנחיית פקידים גבוהים מהם; בזמנו של הרמב"ם הגיעו ההנחיות ממנו והוא שפיקח על ביצוען. דיווחים שהגיעו לרמב"ם מעידים על המנגנון השגרתי. לדוגמה, כשבועיים לפני חג הפסח של שנת 1174 שלח הרמב"ם אדם נצרך לקהילת אלכסנדריה כדי שיאספו שם בעבורו כספי צדקה, כנראה לקראת החג המתקרב. נתנאל בן ח'לפון, מראשי הקהל באלכסנדריה,²⁹ דיווח לרמב"ם שחרף התנאים הקשים ואף שהנהנה מן הפסיקה היה ראוי להרבה יותר, הוא הצליח להתרים סכום מכובד למדי של 70 דרהם. הכותב מציין, דרך גוזמה בעלמא, כי משום כבוד הרמב"ם ראוי היה שייגבו 70 דינרים (!) – סכום עתק ל'פסיקה' לנצרך או לפקיד קהל.³⁰

25 שו"ת הרמב"ם, סימן רט; לעמדת הר"י מיגש ומסורת הפסק השונה ראו להלן, הערות 118–125.

26 גויטיין (לעיל, הערה 17), עמ' 11–13; אשתור (לעיל, הערה 17), עמ' 68–70; גויטיין, חברה, ב, עמ' 126–130; כהן, צדקה: חלוקה – עמ' 158–163; איסוף המזון – שם, עמ' 227–228; Mark R. Cohen, *The Voice of the Poor in the Middle-Ages*, Princeton 2005, pp. 107 ff.

27 גויטיין, חברה, ב, עמ' 448, סעיף 35; מזון: TS K 15.30.
28 כ"י TS Misc. 8.19, פרסמו: אמיר אשור, 'הוראה לחלוקת לחם לנוקקים ולבעלי תפקידים בכתב ידו של הרמב"ם', גנזי קדם, ט (תשע"ג), עמ' 83–94; תרומת הרמב"ם ראו לעיל, ליד הערות 18–19.

29 היה בידידות עם מאיר בר הלל (לעיל, הערה 19); ראו: פרנקל (לעיל, הערה 15), עמ' 113, 447–448, 616–617.

30 כ"י AIU 3*, ראו: גויטיין, חברה, ב, עמ' 498, מס' 82a. פרידמן, עיונים, הערה 509, מציין שעמנואל פרידברג הודיע לו שזיהה את מספר כתב היד הזה כיום והוא כ"י AIU V B48. העירה לי פרופ' מרים פרנקל שמקרה זה מעניין כי בדרך כלל הכיוון היה הפוך: הבקשות באו מאלכסנדריה לפסטאט העשירה יותר.

ד. הדיווח: מנגנון הדיווח על ההכנסות ועל ההוצאות היה תולדה כמעט מיידית וישירה של פעילות השגרה של הגבאים והפרנסים. כדי שהללו לא יצטרכו לפנות לתורמים פעמיים, וכדי להציג את פעולתם לפני הממונים עליהם, רשמו הגובים את שיעורי התרומה ואת שיעורי ההוצאה לפי תאריכים ושמות של הנוגעים בדבר. בכך היה פתרון מזומן ומוכן גם לביקורת הקהילה וראשיה המעוניינים לפקח על עסקי הציבור. רשימות אלה הן בסיס המידע המשמש למחקר ההיסטורי-החברתי והן מעידות על שגרת הפעילות.³¹ דוגמה לרשימות כאלה יש ברשימותיהם של מי שהוזכרו בתשובות הרמב"ם: 'אשר קמו לשם שמים לגבות ממון, שיהא הקדש בשביל לשלם את חובות מס הגולגולת, למי שהוחלט לשלם מס הגולגולת בעבורו מן העניים'.³²

לצד רשימות התורמים היו גם רשימות מקובצות של תשלומי המס לנצרכים, שמומנו מפדיון נכסי ההקדש. רשימות אלו נחשבו מהימנות בעיני רשויות המס. תיאור שלהן עולה אגב פרשה סבוכה המתוארת באותה השאלה שהופנתה אל הרמב"ם. השואלים מתארים שיטה של רישום פיקטיבי, 'מעשה שלא ייעשה', מעין 'מקלט מס'. לצד שמות הנצרכים העניים הם רשמו שמות של 'עשירים שאינם ראויים', שביקשו לעקוף את תשלום המס בשיעור הגבוה הראוי לעשירים (כ-4 דינרים), ולהסתפק בתשלום לפי השיעור הראוי לעניים (כדינר). אותם עשירים שנפטרו בתשלום של השיעור הנמוך התחייבו להחזיר לקופת ההקדש את התשלום המופחת ששולם בעבורם, וגובר ההקדש צריך היה להחזיר את הסכום שהושב אליו לקופת ההקדש. בפרשה זו הגיע שיעור החוב שלהם לקופת ההקדש לסך גבוה של 30 דינרים, סכום המלמד על כשלושים בעלי אמצעים שביקשו להתחמק ממלוא התשלום שהיה מוטל עליהם. דא עקא, אפילו את הסכום הזה לא השיבו לידי הגובר, והפרשה מגיעה לידיעת 'הממונה על מס הגולגולת'.

כל תשובה ששייב הרמב"ם עלולה להעמיד אותו בעימות עם בעלי סמכות אחרים, מוסלמים ויהודים, שהמשך הקשרים התקינים איתם הוא הבסיס לפעילותו כמנהיג. ההנחיה הברורה והתקיפה של הרמב"ם מתייחסת גם לפקידים הגובים, גם למתחמקים מן התשלום וגם למי שעירב את רשויות השלטון.

התשובה: ראוי לסייע לכל מי שקם לשם שמים באלו הנסיבות. וכל מי שנוטשם או מעכבם, הוא רשע. ומי שהלשין בדבר נטילת אלו השלושים דינאר, השם יתבע אותם ממנו. ואם מתאמת עליו בעדים, שהוא הוא אשר היה הסיבה שהוצאו לגויים, ראוי לבית דין לחייבו לפורעם על דרך קנס בשבילו. וכתב משה.³³

31 רשימות אלה הן מקור עיקרי למחקריהם של אשתור (לעיל, הערה 17); גויטיין (לעיל, הערה 17); הנ"ל, חברה, ב, הנספחים רבי הערך C-A; גיל, הקדשות; ואזה, הקדשות (לעיל, הערה 4); כהן, צדקה; הנ"ל, קול (לעיל, הערה 26), פרקים ח-ט.

32 שו"ת הרמב"ם, סימן שמא (ג, עמ' 137-138); על הדיון במס הגולגולת ראו להלן, ליד הערה 47 ואילך.

33 שם.

בדרך כלל התעודות והמכתבים העוסקים בענייני הקדשות מתארים את שגרת הפעילות, ללא הקשיים המלווים את ניהול מערכות המנהל והסיוע. בשאלות שנשאל הרמב"ם, דוגמת זו האחרונה ואלה הבאות להלן, עולים הקשיים שהתעוררו כפי שתיארו בלשונם בני זמנו. בכמה מן השאלות מתוארות בפירוט הבעיות של מי שמנהלים שלא כשורה את ענייני הציבור, ובהם גם המסרבים לדווח על פעילותם. לצידם תוארו מנהלי הקדשות שירשו את תפקידם מבני משפחתם וניהלו את ההקדשות שהקדישו אבות המשפחה ועשו בהם כבנחלת אבותיהם. אף תוארו פקידים אחרים שהיו אחראים להקדשות משפחתיים.³⁴ תפיסתו העקרונית של הרמב"ם עקבית, והיא תואמת את פסקי ההלכה שלו בחיבורו 'משנה תורה', הלכות מתנות עניים פרק ט, הנשענים על דברי התלמוד הבבלי (בבא בתרא ט ע"א) – אין לתבוע דין וחשבון מנאמן העוסק בכספי הצדקה. הוא עקבי בגישה זו גם אם רבו החשדות נגד הנאמן, 'אלא אם נמצא בו פגם' המצדיק לתבוע ממנו דיווח. ככלל, נאמנותו, הן באשר למה שקיבל והן באשר למה שחילק, אינה ניתנת לערעור, כיוון שאינו חייב בדיווח. לדוגמה:

שאלה: ילמדנו רבנו בדבר אדם, המתעסק בבתים של הקדש משך שנים על דעת עצמו בלי זולתו ונוהג בהם מה שאין ראוי להם. וכאשר ראו מקצת הקהל, שבוה עוול להקדש, ושאים ישתקו ולא ידברו בכגון זה, לא יינקה האדם בזה מאלוהים יתעלה בגלל הפסד השדה וחורבנה והריסתה, הבאים עליה, קמו לשם שמים לחלצה מיד האיש המתעסק בה ותבעו ממנו לעשות חשבון על השנים, אשר היה מתעסק בה בעת שעברה. ולא הסכים להם הדיין על זה ולא אפשר להם זאת, אלא אמר: זה האיש נאמן אצלי. יורנו הדרתו, מה החיוב בזה, ושכרו כפול.

התשובה: אין ראוי למנות להתעסק בממון העניים ומה שכיוצא בזה, אלא איש מפורסם ביראת שמים ונאמנות ובקיאות באופן ההתעסקות ואינו חייב להגיש חשבון. ואם מינו אדם, שמדותיו לא נחקרו בהסכמת הקהל או בית דין, כמו שזכרתם, לא יתבעו ממנו חשבון, אלא אם נמצא בו פגם, המחייב זאת. [וכתב] משה.³⁵

ובדומה, וביתר פירוט, מקרה שבו בן משפחה ניהל ניהול כושל את ההקדשות ודודו ערב לו, כמובא בתיאור להלן:

ראובן היה ממונה על הקדש לעניים. נפטר והניח בן בלתי הגון להיות ממונה במקום אביו. רצו הקהל לסלקו מעל ההקדש, מחשש להקדש שלא יאבד מה שמסרו (לו) [ולמסרו] למי שנפשם בוטחת בו. בא דודו מצד אביו ואמר: לא יצא זה ההקדש (מעולם) מתחת ידנו. אמרו לו: (אנו עושים זאת) מחשש לו מפני בן אחיו. באלהים, התחייב אתה באחריות כל

34 על ההקדש המשפחתי (וקף אהלי) ראו לעיל, הערה 12; וראו להלן, הערה 39.
 35 שו"ת הרמב"ם, סימן נד. 'ונוהג בה מה שאין ראוי לה' תרגם 'קאפח במהדורתו לפירוש המשנה: 'ומוציאם בדברים שאינם מיועדים להם'. התיקונים על פי בלאו, שו"ת הרמב"ם, ג, עמ' 121; 'ולא הסכים להם הדיין', על פי הצעת פרופ' פרידמן; וראו להלן, הערות 44–45, 58, 76, 113.

מה שיארע בו (והתחייב) באחריות מה שיקרה לאותו ההקדש (נניחהו בידכם). וכתב בזה שטר, והניחו ההקדש תחת יד בן אחיו. אח"כ התנגדו (לבן האח) שנית ונתחייב (הדוד) שנית באחריותו לאחרים וכתב עוד שטר. (אח"כ) איבד בן אחיו ההקדש. וחפשו לשטרות ולא נמצאו.³⁶

בתשובתו אין הרמב"ם מביע דעה על טיב המחויבות אלא רק על הנוהל לאתר שטרות אבודים באמצעות חרם סתם.

חרף הבעיות האמורות, דרך המלך שניתנה בידי ראש היהודים לעקוב אחרי פעילות ההקדש הייתה להנחות בקפדנות את הפקידים הממונים על ההקדשות ולבחון את דיווחי השגרה על ניהול הכספים, אף אם לא הייתה חובת דיווח הלכתית, וכך אמנם פעל הרמב"ם. במקרים שבהם נתגלו בעיות חריגות בניהול ההקדשות פנו בעלי תפקידים בקהילות אל בעל הסמכות ההלכתית שיפתור את הבעיות. הרמב"ם המשיך להיות מעורב בענייני ההקדשות וכספי הצדקה גם בשנים שאין עליהן עדות שנשא בתפקיד ראש היהודים, מתוקף סמכותו ההלכתית. בזכות סמכות זו נמנעו שואלים מלפנות למשיבים אחרים והפנו אליו את רוב השאלות מקהילות מצרים. הרמב"ם לא הפסיק להנחות את הקהילות בכל הנוגע לכספי הצדקה וההקדשות באמצעות התשובות לשאלות הרבות שנשאל בסוגיות אלה, ובכך שמר על מעמד בכיר בליווי ענייני ההנהגה במצרים. כששב למשרת ראש היהודים אפשר היה לראות בכך המשך רצוף למעורבותו בענייני ציבור, שלא פסקה גם בנושא החשוב של ניהול כספי הציבור. הרמב"ם וצאצאיו עסקו בהנחיה פרטנית, בבקרה ובהתמודדות הלכתית עם החריגות בניהול ההקדשות. את דרכי ההנחיה הללו נבחן להלן, בדיון על השינויים שהתרחשו בניהול ההקדשות כאשר עמד בית הרמב"ם בראשות היהודים.³⁷

36 שו"ת הרמב"ם, סימן רנז; 'הואיל והוא אמת, אשר קצרה יד מבקשה (מלהשיגה)', קאפח תרגם: 'כיון שהוא ממון מי שידם קצרה מלתבוע'; ההערה והתיקונים שם, ג, עמ' 130.

37 על מעמדו העליון של הרמב"ם כמשיב תשובות ראו: שלמה דב גויטיין, 'תשובות חדשות בכתב־ידו של הרמב"ם', תרביץ, כח (תשי"ט), עמ' 191; Shlomo Dov Goitein, 'Maimonides as Chief; 191' *Justice: The Newly Edited Arabic Originals of Maimonides' Responsa Reviewed*, *Jewish Quarterly Review*, 49 (1959), p. 192; ספר הודו, ג (לעיל, הערה 21), עמ' 401 והערות 45–46; פרידמן, עיונים, סעיף 'הרב הגדול', הערה 395 ואילך, על מעמד המשיב העליון בקהילות; גויטיין, חברה, ב, עמ' 211–219. על המעורבות האינטנסיבית של ראב"ם בפעילות הצדקה ראו: גויטיין, שם, ה, עמ' 488–491; כהן, צדקה, עמ' 215, הרואה את דמותו של ר' אברהם כמי שעונה על התיאור: 'ואם היה במדינה חכם גדול שהכל גובין על דעתו והוא יחלק לעניים כפי מה שיראה, הרי זה רשאי לשנותן לכל מה שיראה לו מצרכי צבור' (משנה תורה, הלכות מתנות עניים ט, ז). פרידמן ואשור הציעו לשקול את האפשרות שהרמב"ם שימש ראש היהודים לסירוגין גם במהלך השנים האלה. ראו: פרידמן, עיונים, ליד הערות 457–458; אשור (לעיל, הערה 28), עמ' 83–84. בגוף הדברים במאמר זה נקוטה השיטה הנתמכת בתייעוד שהתגלה עד עתה. לפי שיטה זו חלה הפסקה בין תקופות הכהונה הרשמית של הרמב"ם, אך מעורבותו כמשיב עליון בענייני צדקה והקדשות השאירה את רמת ההשפעה שלו דומה לימי הכהונה הרשמית. לאור אזכוריו הרבים של הרמב"ם בהקשרים של צדקה והקדשים, לעומת אזכורים מעטים יחסית בענייני בית הדין או מינוי

2. הכנסות והוצאות מקרנות צמיתות

א. נכסי ההקדש: המקור היציב להכנסות של הקהילות היה נכסי דלא נידי, שהוקדשו בדרך כלל לפעילות השוטפת של הקהילה, לפי ראות עיני הממונים. היו מקרים שבהם הוקדשו הנכסים לתכלית מיועדת, ופעמים נדירות גם הושאר הנכס בידי בן המשפחה כדי שהלה יקבע את דרכי הניהול של הנכס שהוקדש.³⁸

המגמות של השימוש הכללי בנכסים הללו במצרים בתקופתו של הרמב"ם משקפות תנודות ושינויים, שהתרחשו לאחר עליית השלטון האיובי. בתקופה זו גברו פעולות הרכישה והבנייה של נדל"ן שברשות הציבור. מן השנים 1180–1200 יש עדויות על בתים שניתנו כהקדש חדש לצורכי הציבור; בשנים 1199–1201 מתועדת פעילות אחזקה אינטנסיבית בבתים ובנכסי ההקדש. יש בכך כדי ללמד על החשיבות שייחסה ההנהגה לנכסים הללו ולצורך להשקיע בהם, כדי שיניבו כמה שיותר פירות לקופת הציבור לתקופה ארוכה. הרעב ששרר במצרים סמוך לשנת 1200 גרם להתרוקנותם של בתים רבים מתושביהם. בתים אלה לא אוכלסו בתושבים באותה השנה ובשנים הסמוכות אחריה, שגם הן היו שנות רעב, אם משום העוני שמנע את שיפוץ הדירות ואם משום שפחת מספר הנוזקים לדיור בגין ריבוי הפטירות באותן שנות רעב.³⁹

לעומת האיסוף היוזם של כסף וטובין לחלוקה, בניית הנכסים המניבים נעשתה בעיקר ביוזמת התורמים. דוגמה שכיחה לבניית הנכסים המניבים היא זו של מי שאין לו יורשים, או מי שהשלטון היה מחרים מיורשיו את הרכוש, כולו או מקצתו, בגין חוקי האסלאם והמדינה. הללו העמידו את רכושם לצורכי הציבור. באותם מקרים שבהם עתיד היה הנכס לעבור לידיים זרות, ציפו מן המנהל של אותם ההקדשות שיישבע שבועת שקר לשלטון כדי להציל את הרכוש ולהעמידו לרשות ההקדש. תפיסת הרמב"ם היא שבמקרים מעין אלה חובה על ממונה ההקדש להישבע שבועת שקר כדי להציל את הנכס, כדבריו:

שאלה: מה יאמר אדוננו בדבר מי שהקדיש חנות לבני תורה והיה הממונה עליה ראובן והוא אשר מחלק שכירותה לבני תורה שנה אחר שנה. ומי שהקדישה לא היה ידוע לו יורש. וקם מי שהלשין על ראובן, שבידו חנות, שאינה שלו ואין לה יורש ושהסולטאן ראוי יותר לה. אם יתבע הסולטאן מראובן השכירות, שקבל ונתן לבני תורה, כיצד יהיה עניינו ומצבו, האם ראוי לו להכחיש, אם יתבעוהו, ולטעון שהיא שלו? ואם יחייבוהו שבועה, האם מותר לו להשבע, כדי שלא יטלנה הסולטאן? ... יורנו רבינו ושכרו כפול מן השמים.

רשמי של דיינים, הציע ד"ר עודד זינגר שלרמב"ם, גם בימים שלא כיהן כראש היהודים, נשמר תפקיד רשמי הקשור לצדקה ולהקדשים ללא הסמכות למנות דיינים; סמכות זו נותרה בידי ראש היהודים.

38 ראו לעיל, הערות 12, 34.

39 ראו: גויטיין, חברה, ב, עמ' 112–114; הרשימה המפורטת והמתוארכת של המבנים ודרכי ההשקעה בהם ראו: גיל, הקדשות, עמ' 485–509. פרידמן, עיונים, הערה 202, העיר שהרעב כבר היה בשנת 1200 ואולי לפני כן.

התשובה: רשאי ראובן להשבע בשבועה היותר חמורה, שזה קנינו, ואינו צריך בזה לא למתנת בני תורה לו ולא לשום תחבולה. וזה עיקר, שתסמכו עליו, והוא, שכל דבר, שאם ספרוהו לגויים לאמתו, יתחייב מזה לבר ישראל הפסד, ולו פרוטה אחת, שלא בדיני ישראל – ואין הבדל בחיוב זה ההפסד לנשבע בעצמו או לישראל אחר – הרי חייב הוא להכחיש אמתות זה הדבר וישבע עליו ב"י אלהי ישראל באופן שיצילוהו מן ההפסד, ובלבד שיתכוון בסתר לבו בשבועתו לדבר שיפטרנה ממנה, ויסמוך בשבועתו, שהוא עושה מצוה ומקיים דברי הו"ל, שאמרו נודרין להרגין ולהרמין וכו'.⁴⁰

התחושה הרווחת הייתה שהציבור הוא הבעלים של נכסי ההקדש, משום שבני הקהילה משתמשים בהם ונציגיה מנהלים אותם. על כן טבעית הייתה הציפייה כי בעת שהתגלו בעיות בבעלות על נכס שבעליו נפטר, יזכה הציבור בזכות הראשונים לרכוש את אותו הנכס, לצורכי הקדש.

ילמדנו רבנו (בדבר מה) שנפטר אדם בימי רבנו אלעזר הדיין זצ"ל והניח יתומה יונקת ואלמנה ולו בן אחר. והיה באותה העת משרד הירושות במקרה של בת לוקח החצי, והניח הנפטר גם כן חצר נחלה, אשר ירש מאשה קודם זאת שהניח... הכריוו על זאת החצר ונמצא שוויה שלושים וששה דינרין. אמרו הקהל הנמצאים: אנו נקנה זאת החצר להקדש.⁴¹

הרמב"ם הבהיר להם שאין להזדרז במכירת נכסי יורשים ולכן עליהם להסתפק במכירת חלק הנכס הנחוצן לפרעון ההתחייבויות המיידיות של הנפטר. הליווי של נכסי ההקדש והטיפול בהם כרוכים בשתיים, בהשכרה ובאחזקה. ההשכרה כללה איתור שוכרים, גביית התשלומים והעברת מה שנאסף לקופת הציבור. אחזקת הנכסים הייתה כרוכה בהכרעה בדבר כדאיות השיפוץ והטיפול בנכס, במציאת בעלי מלאכה לבדק הבית, בפיקוח עליהם, בתשלום למספקי החומרים ולפועלים, ובדיווח מפורט על כל שלבי העבודה, המבטיח מעקב אחרי המשאבים שהוצאו מכספי הציבור לתכליות אלו. טרדות טכניות כמו ההשכרה והאחזקה היו בדרך כלל נחלתם של פקידי ההקדש.⁴²

40 שו"ת הרמב"ם, סימן רי; ראו גישה דומה שלו שם, סימן שמא (לעיל, הערה 33).

41 שו"ת הרמב"ם, סימן סד; דיואן אלמוארית, משרד הירושות – על משרד זה, המכונה גם 'לדיואן אלחשרי', ראו שם, סימן נב; וראו: גויטיין-פרידמן, ספר הודו, ג (לעיל, הערה 21), עמ' 392, הערה 5, והספרות שצוינה שם. מן השאלה עולה שהחוקים נשתנו מזמן לזמן; חצי הירושה הוא חלקה הקבוע של הבת לפי דין האסלאם, ואם לא היו יורשים אחרים נטלה המדינה את המחצית הנותרת; הערות בלאו, שם. במקרה שלפנינו: אף שהיו לנפטר בן ובת – משרד הירושות התכוון לקחת את המחצית כדין מי שאין לו יורשים אחרים, כנראה בגלל שהנחלה הייתה של בת האלמנה והרכוש האחר היה של אשתו הראשונה של הנפטר ויורשיה. על הירושות והרפורמה בשימוש בהן במאה החמש עשרה ראו: ריינר, הזקנים (לעיל, הערה 4), עמ' 41–52.

42 ראו: גיל, הקדשות, עמ' 47–54, 62–75.

דרכי ההשקעה, הליווי והדיווח על פעולות אלה תוארו לעיל, ואף עלו הקשיים של מקצת העוסקים בנכסי הקהילה, בעיקר מדברי השואלים. שמותיהם של הפקידים המקצועיים שליוו את פעילות ההקדשות מופרים מרשימות ומדיווחים ששרדו בכתובת ידם של הדיינים הידועים – מבורך בן נתן בן שמואל, שמואל בן סעדיה הלוי, מחפוט', והפרנס הידוע אבו אלביאן.⁴³ הללו עמדו בחלק הראשון של ההגדרה שניסח הרמב"ם לדיוקנו של איש ההקדשות: 'אין ראוי למנות להתעסק בממון העניים ומה שכיוצא בזה, אלא איש מפורסם ביראת שמים ונאמנות ובקיאות באופן ההתעסקות'.⁴⁴

ואולם היו גם אחרים, העונים על הדיוקן של 'אדם, שמדותיו לא נחקרו בהסכמת הקהל או בית דין' ו'נמצא בו פגם'. וכך, לצד אלו העושים במלאכת הקודש באמונה מתוארים בפירוט, בשאלות שהופנו לרמב"ם, גם מי שמעלו באמון במודע ומי שלא היו כשירים לניהול כספי הציבור, לפחות לא לפי דעת השואלים. ממקורות הגניזה ומן השו"ת עולה המיומנות הנחוצה לשם ליווי נכסי הקהילה: איתור עדים ומסמכים הנחוצים להוכחת הבעלות של המוריש לצד המחויבויות שלו לתשלום, עמידה בפני פקידי השלטון והצהרה בפניהם (לעיתים אפילו הצהרת שקר מכוונת, כדלעיל) על בעלות הנכס, עריכת שמות המטיבים והמוטבים, שמירה על ערך של נכס כדי שיניב את הפירות הראויים לפי כוונות המקדישים,⁴⁵ השקעה בשיפוץ ובבנייה של בתים למגורים, שערוכה של חצר אלמנה והפעלת חנות שרווחיה מיועדים לתלמידי חכמים.

(ב) השימוש בתרומות: מכיוון שרוב הקרנות הצמיתות לא יועדו לתכליות מסוימות אפשר היה להשתמש בהן לצרכים שוטפים. המעקב אחר השימוש בהן מאפשר ללמוד על דרכי הניהול של ענייני הציבור באמצעות המשאבים הכספיים ה'גמישים' שהניבו הקרנות. בשנות השמונים למאה השתים עשרה נועדו ה'תקציבים' העיקריים שהניבו נכסי הקהילה הצמיתים לצורכי הציבור, כדלהלן: כמחציתם שימשו לאחזקת מבני ההקדש והמבנים הציבוריים ובכלל זה גם הקמת מבנים חדשים ואחזקה שוטפת של בנייני ציבור (שיפוצים, גינון, חפירת תעלות ניקוז, רכישת בהמות עבודה וטיפול בהן). עבור ניהול, אחזקה שוטפת ותיקונים הוצאו כ-30% מההכנסות; מיסי שלטון, ניקוי ושמירה כ-11%; ותאורה לבית הכנסת כ-8%. משמע שלמבני ההקדש ולבתי הכנסת נועדו כמחצית מן ההוצאות. הנתח הבא, אף הוא ניכר, נועד לתשלומי שכר לפקידים ולתמיכה בתלמידי חכמים ובמלמדים (45.5%). רק 5.5% מן הכסף שהניבו הקדשות הנדל"ן הופנה לצדקה לנצרכים פרטיים,⁴⁶ כגון תרומות לרכישת לבוש ותרופות, מענקים מיוחדים לתשלום

43 ראו עליהם אצל גיל, שם, במפתח בערכם.

44 שו"ת הרמב"ם, סימן נד. וראו הלכות מתנות עניים ט, א: 'אנשים ידועים ונאמנין', ואינם חייבים להגיש חשבון (שם, הלכה יא), לפי בבלי, בבא בתרא ט ע"א; ראו לעיל, הערה 35.

45 שו"ת הרמב"ם, סימן נד (ראו לעיל, הערה 35; להלן, ליד הערות 58, 76, 113 ואילך).

46 לפנינו שני חישובים של מי שניתחו את הנתונים: גויטיין, חברה, ב, עמ' 118; גיל, הקדשות, עמ' 117. גיל הציע חלוקה לשלושה יעדים כדלהלן: תשלומים לתלמידי חכמים ולמשכורות פקידים – 76.3%; תחזוקת בתי כנסת – 14%; וצדקה ישירה – 10%. החלוקה שלו מצביעה על אותן מגמות

בעבור חינוך, תשלומים לצורכי נסיעות דחופות וסיוע לנישאים לקראת חתונתם. הסכום העיקרי ששימש למשאבי הסעד הקהילתיים בא מן המקורות – ממון ומוצרים – שנגבו ב'פסיקות', שכבר נזכרו לעיל. מקורות אלו שימשו לצרכים מוגדרים שהותנו מלכתחילה, ובכללם איסוף תרומות הלחם, המצרכים, הלבוש, המס לנוקקים והסיוע לקראת ימי חג ומועד מיוחדים, שהוצאותיהם מרובות. להלן יובא ניסיון לאמוד באופן כללי את השיעור הנומינלי של הנפח המצטבר של כלל הפעילות הזאת.

חובת התשלום של מס הגולגולת העיקה מאוד. אי-עמידה בפרעונו גררה אחריה מאסר, תשלומים על המאסר והפיגור בתשלום, וסכנות הנלוות לתפיסתם של חלכאים ובני מיעוט עד לסכנת חיים. מעורבותו של הרמב"ם בכל אחד מן ההיבטים של מערכת הסיוע בתשלום מס הגולגולת עולה מעדויות שונות, הן מן הגניזה התיעודית הן מן הגניזה ההלכתית. לדוגמה, איגרת ששלח הרמב"ם לממונה על ההקדשות בקהילת מנחת זפתא כוללת בקשה מנמען מכתבו לפנות אל החבר, דיין העיר וראש הקהילה לסייע בעריכת 'פסיקה': 'בעד מוליך כתב זה, יצחק אלדרעי, לפי שהוא ממודעינו. וידבר (=הנמען, שיך אלת'קה) עם החבר ש"צ (=שמרו צורו) שיטיל על הקהל את ענינו עד שיגבה בעבורו אצלכם מס הגלגלת לפי שעליו ועל בנו (=הבוגר) שני מסי גלגלת'.⁴⁷ כאן עצתו של הרמב"ם ממוקדת, מפורטת ומכוונת. הוא מבקש שיצחק אלדרעי ובנו יירשמו כמשלמי מס במנחת זפתא כי הם יכולים להיחשב שם כ'חדשים' ושיעור המס שיוטל עליהם לשלם יהיה נמוך יחסית.

פרשה אחרת, שהסתום בה עדיין רב, עוסקת בפרעונו שפנה לרמב"ם ('הרב הגדול בעמו נחלתו ישראל') וביקש ממנו סיוע בתשלום מס הגולגולת, לטענתו, כמו שעשה הרמב"ם בכל שנה בשביל מאתיים איש. הכותב טען שהוא 'שפך דמו' למען הקהל ולמען 'רבנו משה' אבל לא קיבל דבר. הוא הפציר ברמב"ם לסייע לו ואיים שאם לא יעשה כן, 'תחייבנוי לפנות לקראים' לעזרה והם ישלמו את מיסיו, והתחנן שלא ידחפוהו לזרועות הקראים. הוא רמז באיגרת לכך שמש הגולגולת שולם בעבר במקובץ בעבור קבוצות של נצרכים מקרנות קהילתיות.⁴⁸

שעליהן הצביע גויטיין; היא שונה משום שגויטיין מייין ליותר משלוש קטגוריות ומשום שהוא מתייחס לעשור אחד (שנות השמונים למאה השנים עשרה) ולא לתקופה כולה. ד"ר עודד זינגר מציע להשוות להתנגשות בין מגמות הקהילה ובין אלו של הפרט המקדיש את התיאור החי של מתן צוואתה של כלת בת שבאת, שבה כלת מצווה למכור עבד שנמצא ברשותה ולחלק את סכום המכר לשניים: לבניין בית הכנסת בדמוה (ראו עליו להלן, עמ' 362–367) ולצרכים הנדרשים לטיפול בנפטרים עניים. מנהיגי הקהילה שנמצאו לידיה ניסו לשדלה לומר שאפשר יהיה להשתמש בכסף לספר תורה או לתיקון בית הכנסת והיא סירבה. כלומר, רואים גם כאן התנגשות בין הרצונות השונים של תורמת ובין המנגנון הקהילתי. את כ"י TS 10 J 10.7c פרסם יוסף ריבלין, הירושה והצוואה במשפט העברי, רמת-גן תשנ"ט, עמ' 371–373, מסמך מס' 47.

47 כ"י TS 12.192, שילת, איגרות, עמ' קעד; כהן, קול (לעיל, הערה 26), עמ' 96–97; פרידמן, עיונים, הערות 197–199, 322, 728, ושם הפניות מפורטות לפרסומים קודמים. על מס הגולגולת ראו: גויטיין, חברה, ב, עמ' 380 ואילך.

48 כ"י TS 13 J 34.8, גויטיין, שם, ה, עמ' 371; פורסם בידי יואל קרמר, 'ארבע תעודות מן הגניזה

תיאורו מתאים למידע העולה מרשימות רבות בנות הזמן. תשלום שכזה נהג לא רק בעבור חלשים ונצרכים כי אם גם בעבור פקידי קהילה רבים. מס הגולגולת שולם בעבורם במקובץ, כחלק משכרם. לתשלומים מרוכזים כאלה התכוונו גם השואלים את הרמב"ם בעניין תשלום מס מקובץ לעניים, בתמיכת נדבנים; בעזרת תשלום זה ביקשו כמה מבני הקהילה, כאמור, לפטור ברמאות גם בעלי אמצעים מחלק מחובת התשלום שלהם.⁴⁹ פחות הירוואי ויותר מעשה של יום-יום היה הצורך לדאוג לתשלומי שכר לפקידות הקהילתית, וכפי שצוין בסמוך, אכן זו הייתה ההוצאה הגדולה מנכסי הקהל. המשכורות נאספו מיותר ממקור אחד: מפירות הגדל⁵⁰, מ'פסיקות' ומכספים מזדמנים, ופקידים ברמה בינונית ומטה קיבלו את מקצת שכרם גם במוצרים (לחם, חיטה ולבוש). במקרה שיובא להלן, מקצת שכרו של המוהל הגיע ממקבלי השירות, בדומה לשכרם של שוחטים ושל סופרי בית דין. הרמב"ם התבקש לחוות דעתו בעניין הסגת גבול של מוהל קבוע בידי מוהל שלא נזקק לשכרו כמוהל ותרם את השכר לעניים, כדלהלן:

[בדבר דיין, אשר דר] בכפר, שסביבו חוות. והיה [מנהג זה הדיין], כאשר נודמנה באחת מהן מילה, לצאת אל [אותו] הכפר ולמול בו. ואירע בינו ובין איש [רופא ריב], שהביא לידי כך, שיצא זה האיש אל כפר אחד (ומל) בו. ונמשך הענין כך. וקבל במילה הנזכרת סכום מה. ובא ואמר איני צריך לזה, וחילקו לעניים. יורינו אדוננו, האם אותו האיש עובר עבירה, כיוון שעבר כלפי הדיין הנזכר בזה, אם לא? והאם מה שחילק לעניים, מותר להם לקבלו אם לא? ושכרו כפול מן השמים, נצח סלה.

התשובה: מה שסבר, שעשה מצוה בחלקו [לעניים, הרי] היא מצוה הבאה בעבירה לא עבודת ה', וחטא, לפי שמנע פרנסה קבועה של עני בן תורה, ועבר על לא תקום ולא תטור ועבר על אסורם ז"ל על גניבת דעת [הבריות] לפי שרצונו הראשון [של זה] וכונתו להציק לאויבו, ומטעה הוא את מי שאינו יודע (דברים כהויתם) לחשוב שהוא מתכוון לעשות מצוה. ועבר ג"כ עבירה, שירד לאומנות חברו אפילו היה נצרך. אבל כשאינו נצרך, הרי זו אכזריות והפלגה בנקימה ובנטירה. ואסור למי שיש לו... הדבר אשר הוא... [סוף] דבר, כל מי שמעכב (חברו) לעסוק במעשיו, הרי הוא בכלל מסיג גבול רעהו לפי דעתי. וכתב משה.⁵⁰

בפרשה דומה לזו היה מעורב בן זמנו ובעל ריבו של הרמב"ם – שר-שלום-זוטא. אף שם היו מעורבים שני פקידי קהילה בעיר שדה בהסגת גבול בעסקי מילה, שחיתה וכתובת שטרות בית דין. הנחיותיו של שר-שלום מחלקות את הסמכויות ביניהם ומגדירות

המזכירות את הרמב"ם, משאת משה: מחקרים בתרבות ישראל וערב מוגשים למשה גיל, בעריכת עזרא פליישר, מרדכי עקיבא פרידמן ויואל קרמר, ירושלים תשנ"ח, עמ' 385–387; פרידמן, עיונים, הערה 730.

49 שו"ת הרמב"ם, סימן שמא (לעיל, ליד הערה 32).

50 שו"ת הרמב"ם, סימן רעג; איגרות, שילת, עמ' תרמא; ראו: פרידמן, עיונים, הערות 156, 341; וכן בהערה הבאה.

את חלקו של כל אחד מן הניצים. גויטיין, שצירף את חלקי המסמך של שר-שלום משנת 1175 או 1176, הצביע על כך שההכנסות האמורות היו תוספת לפרנסה אחרת שלהם.⁵¹

מקום מיוחד ב'פסיקות' תפס פדיון השבויים, פרשה שרמב"ם היה מעורב בה כבר בימים הראשונים לבואו למצרים ומכתב שלו בעניינה צוטט למעלה. ה'פסיקות' לפדיון שבויים תפסו מקום מיוחד בעשייה הציבורית בחברה היס-תיכונית, בקרב בני כל הדתות. השוברים היו נוצרים ומוסלמים והנשבים היו בני כל הדתות. נסיבות השבי היו מלחמות, דוגמת מסעי הצלב, והגלויה להן. גם בימי 'שלום' יצאו כוחות צבאיים לפשיטות ימיות או לפשיטות על חופים של מדינות אויב והביאו משם מספר אנשים כדי להציע אותם למכירה לקהילות הדתיות המתאימות בארצותיהם. המחיר הרשמי לשבוי היה כ-33.3 דינר עבור אדם. סכום זה נחשב נכבד אפילו בימי שלווה ורווחה. בימי מלחמה, כשהשווקים הוצפו בשבויים, ירד מחירם, אלא שבימים אלו גם הידלדלו הקופות האזרחיות, קופות הפרט וקופות הציבור. מכאן מובנת קריאתו הדחופה של הרמב"ם לעזרה בפדיון שבוי בלבס.⁵² על רקע מעורבותו האישית של הרמב"ם בפדיון שבויים והכרתו את הקושי שבקיום המצווה בזמנה אפשר להסביר את סגנונו הרטורי, הלא מאופק, רצוף בשבעה פסוקים מן המקרא, כשבא הרמב"ם לעסוק במצווה זו בחיבורו ההלכתי 'משנה תורה':

פדיון שבויים קודם לפרנסת עניים ולכסותם, ואין מצוה רבה כמו פדיון שבויים שהשבוי הרי הוא בכלל הרעבים והצמאים ובכלל הערומים ועומד בסכנת נפשות, והמעלים עיניו מפדיונו הרי זה עובר על 'לא תאמץ את לבבך ולא תקפוץ את ירך' (דברים טו, ז) ועל

51 גויטיין, חברה, ב, עמ' 122, 546 הערה 6 (המסמכים: TS 10J29.4+TS 10J24.7); ראו: פרידמן, זוטא (לעיל, הערה 13), עמ' 513–514, והספרות שצוינה שם, הערה 209; הנ"ל, עיונים, הערות 341, 353. ייתכן כי לפנינו התייחסות של הרמב"ם ושל שר-שלום לאותה הפרשה. אם השערה זו נכונה אזי המשפט 'ומטעה הוא את מי שאינו יודע' (דברים כהויתם) לחשוב שהוא מתכוון לעשות מצוה מואר באור חדש, על רקע העימות בין זוטא לרמב"ם. כמו כן, ייתכן שיש ברקע הזה לבאר את התוספת 'לפי דעת' שבסוף התשובה, שאינה רגילה.

52 לעיל, עמ' 341–342; ריכוז של דיונים על השינויים שהתרחשו בויקה לפדיון שבויים בתקופתנו, ראו: יובל רוטמן, 'פדיון שבויים וחילופי שבויים כמעשה מדיני ביהדות, בנצרות ובאסלאם – התהוותו של נוהג ימי ביניים', שבויים, בעריכת מרב מאק, ירושלים תשע"ד, עמ' 43–60; מרב מאק, 'דילמות היסטוריות ודילמות בנות זמננו של שבי ופדות', שם, עמ' 13–40; הנ"ל, 'על מלחמה ושלום ומה שביניהם – שבויים, סוחרים ודיפלומטים בתקופת מסעי הצלב', שם, עמ' 109–131; איבון פרידמן, 'דימוי כמעצב מציאות – שינוי תפיסת השבוי מפחדן לגיבור בתקופה הצלבנית', שם, עמ' 83–107; מרדכי עקיבא פרידמן, ספר הודו, ד, א–ב: חלפון ויהודה הלוי, לקורותיהם של סוחר משכיל ומשורר דגול על פי תעודות מגניזת קהיר, ירושלים תשע"ג; א, עמ' 437 (בערכו במפתח), ובייחוד עמ' 185–193 ('יהודה הלוי ופדיון שבויים'); Miriam Frenkel, "Proclaim Liberty to Captives and Freedom to Prisoners": The Ransoming of Captives by Medieval Jewish Communities in Islamic Countries', *Gefangeneloskauf im Mittelmeerraum: Ein interreligiöser Vergleich*, eds. Heike Grieser and Nicole Priesching, Hildesheim–Zurich–New York 2015, pp. 83–97

'לא תעמוד על דם רעך' (ויקרא יט, טז) ועל 'לא ירדנו בפרך לעיניך' (ויקרא כה, נג), וביטל מצות 'פתוח' וכו' (דברים טו, ח), ומצות 'וחי אחיך עמך' (ויקרא כה, לז), 'ואהבת לרעך כמוך' (ויקרא יט, יח), 'והציל לקוחים למנות' (משלי כד, יא) והרבה דברים כאלו, ואין לך מצוה רבה כפדיון שבויים.⁵³

הלכות פדיון שבויים אינן חידוש של הרמב"ם. ואולם, הוא יצר בהלכה זו צירוף קצבי-רטורי, הכולל העמדה היררכית עליונה של המצווה, חזרה על חשיבות המצווה בפתחת ההלכה ובחתימתה (מצווה רבה), ושילוב פסוקים היוצרים מעין שיר על עשיית חסד – כל אלה מצביעים על המקום המיוחד של מצווה זו בעיני הרמב"ם.⁵⁴ לרשימות האיסוף והחלוקה של משאבים שבהן היה מעורב הרמב"ם מצטרפות גם התעודות המעידות על מעורבותו הרבה בשגרת התקצוב וההפעלה של מערכות הגבייה והתשלומים. סביב שנת 1180 פנה הבת אללה (=נתנאל) בן בלפצ'ל בן אלשופט במכתב תחנונים לרמב"ם בעניין קצבה שהוא מקבל מן ההקדש של בית אבן פנחס. המכתב פותח בסדרת פסוקים, תארים ותיאורים:

מפתח חרצובות רשע ומשלחף עצבות [.....נה] להקים חוקי משנה ולהסיר תואנה ולהדוך רוש ולענה ומשלחף עצבות ומ[ר]חק [תל]אובות... הוא משה דורו אוהב צדקה יעטרו ובחיל יאורו ועליו יציץ נזרו... אשר הציבו האלהים כנר מאיר וכדגל הנראה למרחוק, הדואג לדלים נטושים ולעניים חסרי ישע, ובייחוד לבני טובים, אשר הוא מטפל במצבם ומקיים תקוותם.⁵⁵

בסביבות שנת 1185 החליטו הרמב"ם והמג'לס שבראשו ישב, אולי מושב הנהלת ההקדשות, לשלם מהשכר ששולם מנכסי ההקדש את מס הג'זיה של מקורבו של הרמב"ם אברהם בן יחיא הלוי אלותיק אלנגיב, בסך דינר ושני שלישי. התשלום לא נחשב צדקה אלא תשלום תמורת עבודתו בפיקוח על בניית מבנה של ההקדש.⁵⁶ מסמך זה מצטרף

53 הלכות מתנות עניים ה, י; וראו: Abraham Cronbach, 'The Maimonidean Code of Benevolence', *Hebrew Union College Annual*, 20 (1947), pp. 500–510

54 גויטיין, חברה, ב, עמ' 137–138; יצחק טברסקי, מבוא למשנה תורה לרמב"ם, ירושלים תשנ"א, עמ' 254; בן-ששון (לעיל, הערה 7), עמ' 181–183; כהן, צדקה, עמ' 121–123; ד"ר דותן ארד עמד, בשיחה עימי, על מרכזיותה של מצוות הצדקה בדרשות של ר' דוד הנגיד.

55 כ"י TS 10 J 20.5r, פרסם שלמה דב גויטיין, 'אוטוגראף של הרמב"ם ומכתב אליו מאת אחותו מרים, תרביץ, לב (תשכ"ג), עמ' 187; גיל, הקדשות, מסמך 79, עמ' 325–326 (מציע שהוא הבת אללה העיוור); פרידמן, עיונים, הערות 468 (על צורת חיתוך הנייר), 666, 678, 726; וראו להלן, ליד הערות 77, 117.

56 כ"י DK 237b (מספר ישן XXI; מספר המדף של הקטע בפרויקט פרידברג הוא 237.4). פורסם: גויטיין, שם, עמ' 194; גיל, שם, מסמך 77, עמ' 323–324 (וראו עוד בעניין זה: גיל, שם, עמ' 377, הערה 39). אברהם בן יחיא הלוי אלותיק אלנגיב נזכר גם במסמכים 75, 76, אצל גיל, שם; Joel L. Kraemer, 'Six Unpublished Maimonides Letters from the Cairo Genizah', *Maimonidean Studies*, 2 (1992), pp. 66–68; וראו להלן, עמ' 363. כהן מתייחס למקרה זה של

למסמכים אחרים המתארים את הרמב"ם כמי שליווה את פעילות השיפוץ והטיפול של בתי כנסת במצרים בעת שגרה, וכמי שקיבל דיווח גם על אחרים במרחב שב'רשותו', כפי שייראה להלן.⁵⁷

(ג) נפח והיקף הפעילות הקהילתית: מכיוון שאין ריכוז כולל של המשאבים שעמדו לרשות הנהגת הקהילה, אומדן של היקף הפעילות הקהילתית נשען על צירוף של נתונים מתקופה אחת. אין בצירוף הזה יותר מאשר הצעה ראשונית, הנשענת על אומדנים מעוגלים, לחישוב היקף הפעילות. אומדן זה נערך כדי לעמוד על מרכיב חשוב בהנהגת הרמב"ם את הקהילות – שליטתו במשאבים והדרכים שנקט לשם ניהולם. כך אפשר להציע הערכה ריאלי של ניהול משאבי הקהילה במושגי זמנם, בהשוואה להיקפן של פעולות כלכליות אחרות בתחומי המסחר והייצור שנעשו באותה העת.

בפססאט נאספו וחולקו כאלף כיכרות לחם בשבוע, בשווי כולל של כ־5 דינרים. השווי השנתי של חלוקת הלחם הוא אפוא כ־260 דינר.⁵⁸ כארבע מגביות נערכו בשנה לצרכים שוטפים עבור אורחים מזדמנים, שלא לפדיון שבויים, וכל מגבית הניבה כ־15 דינר; שיעורן של ארבע המגביות הגיע לכ־60 דינרים בשנה.⁵⁹ לאלה צריך לצרף את ההכנסות השנתיות מגדל"ן שהגיעו לכ־10,000 דרהם בשנה (כ־300 דינר).⁶⁰ הכנסות לפדיון שבויים, שבשנות שגרה הגיעו לכדי פדיון 10–30 שבויים, היו בין 333 ל־1,000 דינרים בהתאמה. עליהם נוספו כחמישה עשר דינרים להלבשה, למס גולגולת, למס נמל ולדמי נסיעה עבור חזרתם של הפדויים לביתם. בזמן מסע הצלב והפלישות למצרים בתקופת פעילותו של הרמב"ם עלה מספר השבויים על מאה אך מחירם ירד לפחות ממחצית המחיר בימי שגרה. לתכלית זו צריך היה כ־1,000 דינרים.⁶¹ חסרים לנו נתונים על ה'פסיקות' לתשלום משכורות, להוצאות שוטפות ולצדקה וכן ערכי המגביות לבגדים

שימוש ישיר בכספי הקדש לשם תשלומים ישירים כחריג המנומק בגוף המסמך. ראו: כהן, צדקה, עמ' 204; לעומת גויטיין, חברה, ב, עמ' 419–420, מס' 41; גיל, שם, עמ' 104. יצוין שהחתימה של המסמך: 'והדא אלתקראר וקע עליה אלתפאק פי מגלס רבנו משה הרב הגדול י'ש'מר[ו]ן' אלוהינו וינצרו מעזינו בחצור אלדיאנין ולמשאיך (!) אלתאצרין, אינה מחייבת שהרמב"ם היה דיין, ולכן הצעתי 'מושב הנהלת ההקדש' (בדומה ל־TS 16.63, מסמך ד, העוסק במינויו של ישעיה הלוי; במאמרו של גויטיין, נגידים [לעיל, הערה 6], עמ' 244–247: 'ברשות... כבוד] הדרת הנגידות המעולה אדונינו שמו[אל בן.. חנניה.. זכרון] לברכה ובית דינו נטריהון רהמנא... כתבת הדרת הנגידות ובית דינה והזקנים', אם כי ניתן לפרש כפשוטו, מושב בית דין, והרמב"ם ישב שם בהיותו הראש. על הבעיה בהגדרת דיינותו ראו: פרידמן, רייס אליהוד (לעיל, הערה 14), עמ' 427–428, וכן בסוף הערה 57, שם.

57 להלן, עמ' 362–367, בסעיף על פעילות חריגה ופרטנית – דמוה.

58 גויטיין, חברה, ב, עמ' 126–130; כהן, צדקה, עמ' 227–232.

59 גויטיין, שם, עמ' 135–138; אליהו אשתור (שטראוס), תולדות היהודים במצרים וסוריה תחת שלטון הממלוכים, א, ירושלים תש"ד, עמ' 31–39.

60 גויטיין, שם, עמ' 112–121; גיל, הקדשות, עמ' 79.

61 גויטיין, שם, עמ' 481–482. על שבויים בעת שגרה ראו לעיל, הערה 52.

ולמוצרים שחולקו לנזקקים. ללא האיסוף לפדיון השבויים, נע היקף הפעילות שבאחריות ראש היהודים בפסטאט בין 5,000 ל-6,000 דינרים לשנה.⁶² הקהילה הגדולה באזור בתקופת הרמב"ם הייתה קהילת פסטאט. בנימין מטודלה ציין כי הקהילה מנתה 7,000 נפש, גויטיין אמד את מספר חבריה בכמחצית (3,300), שמהם כ-500 תורמים וכ-130 נצרכים, ואשתור העריך שמספרם היה 1,500 נפש.⁶³ משמע שבית אב אמיד היה צפוי לתרום יותר מ-10 דינרים בשנה במזומן או במצרכים. גם הבינוניים ומטה נתבעו לתרום ותרמו את חלקם, לרוב סכומים קטנים (5-10 דרהמים לתרומה) ומצרכים נדרשים, הכול לפי יכולתם.⁶⁴ התרומות הללו עמדו אמנם על דרהמים ספורים ולא היו גבוהות, אלא שהיו אלה תרומות יציבות וחוזרות, והיה בהן כדי להבטיח שמערכת הסיוע לא תקרוס. לא אחת ניגשו פקידי הסעד והסיוע לתורמים צנועים אלו וביקשו מהם להוסיף תרומה על זו שנתנו באיסוף הראשון של אותו שבוע, ושמותיהם שבים ומופיעים באיסוף החדש, ושוב בסכום צנוע. שונה היה המצב בשנות מצוקה ובעיתות משבר. אז נחלצו הכול לסייע וכל מי שהיה בידם הרימו ממזונם כפי יכולתם. בעלי האמצעים ובעלי הנכסים הוציאו למכירה עבדים, שפחות ורכוש, ומפדיון המכר הרימו את עיקר המגבית, כדי להיענות לצרכים דחופים. לדוגמה, אדם מכר שפחה למגבית לפדיון שבויים שערך הרמב"ם בשלהי שנות השישים למאה השתים עשרה.⁶⁵

אם כן, היקף המגביות היה רחב, והכסף והטובין שנאספו בהן או שחולקו מהן היה גדול; הממשק החברתי והמנגנון המנהלי הכרוכים במגביות ובחלוקתן היו גם הם רחבים ומגוונים מאוד. ממילא עולה, כי ההשפעה הציבורית הנובעת ממעורבות בפעילות הזאת הייתה רבת חשיבות. אפילו היו הממונים על הצדקה ועל הפעילות המנהלית אחראים רק על ענף סיוע אחד – דוגמת חלוקת לחם או דאגה למס גולגולת או תשלום שכרם של פקידי הציבור – היה עליהם להכיר מגוון עשיר של תורמים ושל מקורות כספיים. כל המטרות שלשמן נאספו הכספים נשענו על מקורות כספיים שהיו עשויים מעשה תלאים: מנדל"ן ההקדשות, מ'פסיקות' וממתנות, מקרנות ייעודיות או מאיסוף טובין.⁶⁶ הממונים על איסוף המקורות למימון הסיוע נאלצו אפוא לעמוד בקשר עם ציבור תורמים גדול ומגוון. התורמים באו מכל שכבות הציבור והגובים צריכים היו להגיע אל התורמים כדי למלא את תפקידם. דרך הפנייה לתורמים לא הייתה אחידה אלא כפי הראוי למעמדם ולרמת הציפייה מהם. דרך זו עולה ממכתבים אישיים, מחוזרים כלליים שנשלחו לציבור הרחב, ומדיווחים של פקידי הקהל על פניות אישיות וציבוריות. זו הייתה פקידות בינונית ונמוכה, מקצועית ומנוסה, שעל כתפיה היה מונח מנגנון האיסוף

62 ראו את דבריו של סברה על אודות שינוי הערכים הכספיים אל מול יוקר המחיה המשתנה תדיר: סברה, עוני וצדקה (לעיל, הערה 17), עמ' 101-133.

63 גויטיין, חברה, ב, עמ' 140 (גויטיין מסביר את אי ההתאמה בשגיאות העתקה שנפלו בחיבורו של בנימין, אך אם בנימין מתכוון לקאהיר ולפסטאט יחד המספר שנקב סביר).

64 גויטיין, שם, עמ' 94-97.

65 לעיל, עמ' 341-342 והערה 14.

66 ראו לעיל, הערה 17.

והחלוקה של משאבי הציבור. לעיתים נשאו בעול, במשך יותר מדור אחד, אישים בני משפחה אחת. לכך יש להוסיף, שפעילות הצדקה הקהילתית הייתה יסוד חשוב בגיבוש העילית המנהיגה.⁶⁷

כדי להיענות לצרכים הרבים בנתה הפקידות – בעבודה מאומצת, בקשרי נאמנות אישית ובמשך שנים רבות – רשת תורמים קרובה אליה. ואולם, גם הוצאת התרומות ליעדיהן לא הייתה משימה של מה־בכך. נדרשה היכרות טובה עם יכולתם הכלכלית של מקבלי התרומות, ובעול המשימות נשאה אותה מערכת מנהלית. המרקם החברתי של המוטבים לא היה אחיד והם היו ציבור מגוון שצרכיו שונים. אינו דומה הטיפול הפשוט יחסית בגביית תשלומים של שכירות נמוכה מנזקק שגר בדירות ההקדש, לטיפול המורכב בשכרם של פקידי הקהל, המלמדים וכלי הקודש. שכר זה היה מורכב מליקוט כסף ושווה כסף, ממקורות שונים, והוא שולם – לעיתים סמוך לאיסופו – במספר נתיבים: תשלום מזומן מקרנות ומ'פסיקות'; חלוקת טובין קבועה כחיטה וכיכרות לחם; סיוע כמעט קבוע בתשלומי מס הגולגולת; מתן טובין, כבגדים, בהודמנויות מיוחדות.⁶⁸ החישוב היה חייב להיות מדוקדק ככל הניתן, וההיכרות עם מקבל השכר הייתה חייבת להיות קרובה ומבוססת על אמון הדדי. היא יצרה ממילא קשרים אישיים ומשפחתיים עם המשלמים, אף אם גם הם בעצמם ניוונו בדרך דומה.

ההיבט החברתי-האנושי-האישי שבפעילות הפקידות היה חיוני. ואמנם, לא רק ניסיון וירושת אבות היו המפתח למינוי פקידים במערכת הקהילתית. לעיתים הותאמה הפקידות לשינויים הדמוגרפיים שעברו על הקהילות. משהגיעו מהגרים ופליטים רבים מבני ארץ ישראל (לאחר מסעי הצלב), מבני המגרב (לאחר שמד המונחדון) ומבני אירופה (בסוף המאה השתים עשרה או בראשית המאה השלוש עשרה) נבחרו כמה מפקידי הקהל מבין הבאים. הם יכלו להבין את לשונם ואת צרכיהם של הנזקקים, ובעת ובעונה אחת למצוא לעצמם תעסוקה ולזכות בשכר עבודה.⁶⁹

הפקידים האחראים על ההקדשות ועל מערך הכספים הקהילתי היו מעורבים ישירות בכלל ההיבטים של חיי הקהילה: מערכת החינוך, הנכסים הרבים, שכר הפקידים ופרנסת עובדי הכפיים. היה בידם להשפיע על תחומים אלה ולו בדרך של העברת כספי סיוע, זירו או דחייה של תשלומים ואף מניעתם.

לתיאור הגיוון והממשק החברתי של מערכות ההקדשות והצדקה יש להוסיף את היקף הפעילות המנהלית הקהילתית. מערכות אלה, שתוארו לעיל ביחס לפסטאט, היו קיימות במתכונת דומה בכלל קהילות ישראל שתחת שלטון האסלאם. מכיוון שבמאות השנים

67 גויטיין, חברה, ב, עמ' 77–82, 91–97. על הצדקה כיסוד מגבש ראו: פרנקל, צדקה (לעיל), הערה 17, עמ' 343–364.

68 ראו לעיל, ליד הערה 62; על דרכי הגבייה לייעודיה השונים ועל שילוב מקורות המימון לשם ההוצאות השונות והמוטבים מפקידי הקהל, ראו בפירוט: גויטיין, שם, עמ' 68–126.

69 גויטיין, לעיל, הערה 67; כהן, צדקה, עמ' 211–218; ראו גם: Alexandra Cuffel, 'Call and Response: European Jewish Emigration to Egypt and Palestine in the Middle Ages', *Jewish Quarterly Review*, 90 (1999), pp. 61–101.

עשרה-החמש עשרה עדיין נשתמרה המתכונת של הנהגה מרכזית, שסמכותה הייתה פרושה על אזורי 'רשות' הנתונים למרותה, הרי שלעת צורך גדול מצאו הקהילות, לא אחת, עזר בקהילות אחרות. לדוגמה, בעת כיבושי הצלבנים היה צורך בעזרה ניכרת של יהודי מצרים לפדיון שבויים בארץ ישראל. בדומה לכך נחלצה הנהגת יהודי מצרים לסייע ליהודי תימן בעת ששליט לא שפוי לחץ עליהם להמיר את דתם; אכן, מאזן הסיוע הכספי בין מצרים לתימן היה לטובת תימן, שממנה הגיעו תרומות נדיבות בשיעור ניכר אל הרמב"ם. קהילות מצרים עזרו לקהילות שבארץ ישראל מספר פעמים בעיתות מצוקה, ואף כאן פדיון שבויים היא הדוגמה הבולטת משום העול הכספי הגדול והסכנה המוחשית לגורלם של מי שנשבו.⁷⁰

כדי לאמוד את ההיקף של הפעילות המנהלית של כלל קהילות ישראל באזורי ה'רשות' של ההנהגה היהודית המרכזית שבמצרים יש להכפיל אפוא את נתוני קהילת פסטאט, שנאמדו לעיל ביותר מ-5,000 דינרים בשנה, במקדם גדול מעשרים. חישוב זה מבוסס על מספרן הרב של קהילות ישראל באזורים הנתונים למרות ההנהגה היהודית שבמצרים, ובהם: ארץ ישראל, סוריה, לבנון ותימן. ואולם גודל הקהילות הללו, היקף פעילותן ויכולת בניהן לסייע בצורכי ציבור נופלים בהרבה מיכולתה של קהילת פסטאט (יוצאות מכלל זה קהילות קהיר, דמשק ועדן, שנודעו ביכולת הכלכלית של בניהן).⁷¹

חרף היות המערכות המנהליות מבוזרות ושונות, וחרף היותן מתאימות לצורכי הקהילות השונות בארצות האסלאם, כל עוד הייתה ההנהגה היהודית מרכזית ומוכרת ובעלת ראש אחד, האחראי לעדתו בתחומי השלטון הנתון, היה זה ראש היהודים שעמד בראש המערכות כולן. הוא היה אחראי עליהן לפי תפיסת השלטון, על יסוד המסורת שתפקיד זה נשא עימו, ומכוח הסמכות של מי שעמד בראשות מערכת המשפט האוטונומית היהודית. משהיה הרמב"ם לראש היהודים הוא עמד באופן רשמי בראש המערכות המנהליות הללו ופעל בהן. הוא המשיך להיות מעורב בענייני צדקה והקדשות באמצעות השאלות שהופנו אליו ונחשב 'הרב הגדול' והמשיב העליון ליהודי מצרים. מי שעמד בראש המערכת הזאת ראה תמונה כוללת של כל חלקי החברה היהודית: העוזרים והנעזרים, המהגרים והקולטים, השבויים והפודים. די במה שהבאנו על מעורבותו של הרמב"ם בענייני הכספים, אגב הצגת מערכת המנהל של הצדקה וההקדשות, בשו"ת ובתיעוד, כדי להעמיד על ההיבט המנהלי שבפעילותו.

70 תימן – שלמה דב גויטיין, התימנים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 53–74; התרומות – שם, עמ' 26–32; מרדכי עקיבא פרידמן, הרמב"ם המשיח בתימן והשמד, ירושלים תשס"ב, עמ' 167–178; שלמה דב גויטיין ומרדכי עקיבא פרידמן, ספר הודו, ב: מצ'מון נגיד ארץ תימן וסחר-הודו, תעודות מגניות קהיר, ירושלים תשע"א, עמ' 235–248, 286–302, 360–367; צפון אפריקה – מנחם בן-ששון, 'לזהותם היהודית של אנוסים – עיון בהשתמדות בתקופת האלמוהדון', פעמים, 42 (תש"ן), עמ' 16–37; ארץ ישראל – גויטיין, חברה, ב, עמ' 5–40; משה גיל, ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה, א-ג, ירושלים ותל-אביב תשמ"ג; א, עמ' 625–626; שבויי מצרים ועולי אירופה – גויטיין, היישוב (לעיל, הערה 14), עמ' 306–343.

71 ראו לדוגמה: פרנקל (לעיל, הערה 15), עמ' 188–193.

שגרת הניהול הייתה תובענית. היא דרשה זמן, תשומת לב, טיפוח קשרים חברתיים מורכבים, קשר עם השלטון ויכולת ניהול. האם הגיע הרמב"ם לפעולות שיש בהן מעבר לשגרת הניהול ונטל חלק במהלכים שיש בהם דגש אישי ומיוחד?

חלק שני: נושאים הזוכים לתשומת לב מיוחדת

מספר נושאים זכו לתשומת לב מיוחדת של הרמב"ם ולטיפול היוצא מגדר השגרה. במקרים מסוימים מדובר ביציאה מן השגרה בדרך העיסוק, ובאחרים מדובר בפיתוח גישה עקרונית לענייני הציבור, בזיקה לנושא הצדקה וההקדשות. ענייננו באלה ובאלה, כדי לנסות לעמוד על דגשים בהנהגתו את הציבור.

א. דמוה

יחסו של הרמב"ם לבית הכנסת על שם משה רבנו (=כניסת מוסה) שבדמוה, שעל הגדה המערבית של הנילוס, התאפיין בכמה היבטים ייחודיים. לאתר זה נודעה חשיבות דתית רבה עד כדי כך שהיו שהשוו את חוויית הביקור בדמוה לעלייה לרגל לירושלים. בברכה ששלח מבורך בן נתן החבר, 'נאמנו של הרמב"ם', 'לשלמה הרופא השר האדיר... ולבני נכבדנו אדירנו ישועה... הנדיב והשוע ש"צ', נדבנים שזה עתה (אולי בז' באדר) 'עלו' לדמוה, הוא מברכם כי כשם שהאל 'זכם לעלות ליראות פני יוצרם בעיר הקדש עיר דמוה יזכם ליראות פני צור ישראל בחג המצות בירושלים'.⁷²

מעורבותו של הרמב"ם בענייני בית הכנסת בדמוה מצביעה על ניסיון מכוון שלו לשקם את האתר ולעורר את הציבור לפקוד אותו. מגמה זו וכתה לביטויים יום-יומיים במספר מסמכים הקשורים ברמב"ם.

(א) מבורך בן נתן החבר נאמנו רשם את התרומות המיוחדות לצורכי בדק הבית של

72 כ"י TS 8 J 20.21, מרדכי עקיבא פרידמן, 'תלונה לסלטאן על ר' אברהם בן הרמב"ם', ציון, פא (תשע"ו), עמ' 377 (הוזכר אצל הנ"ל, ספר הודו, ד [לעיל, הערה 52], עמ' 61, הערה 31). על הזיקה שבין צדקה לבין צורכי העולים לרגל עמדה פרנקל: Miriam Frenkel, 'Pilgrimage: and Charity in the Geniza Society', *Jews, Christians and Muslims in Medieval and Early Modern Times: A Festschrift in Honor of Mark R. Cohen*, eds. Arnold E. Franklin et al., Leiden 2014, pp. 59–66. על טיפולו בהקדש בדמוה ראו: 'A Jewish Cult of the Saints in Fatimid Egypt', *L'Egypte fatimide: son art et son histoire – actes du colloque organisé à Paris les 28, 29 et 30 mai 1998, sous la direction de Marianne Barrucand*, Paris 1999, pp. 594–596. גויטיין, חברה, ה, עמ' 19–25; גיל, הקדשות, עמ' 99–101; פרידמן, תלונה לסלטאן, שם, עמ' 376–381.

דמוה ולשיפוץ המבנים במתחם בית הכנסת, ובכתב ידו של הרמב"ם נשלח חוזר לקהילות ובו הבקשה לחיזוק החומות בדמוה.⁷³

(ב) בסביבות שנת 1180 הוחכר מגרש השייך להקדש השוכן על יד בית הכנסת בדמוה, בסכום סמלי, כדי שלא יאבד את ערכו. ההחכרה הייתה לשלושים שנה. מקדיש המגרש היה המפקח הכללי של ההקדש (וגיסו של הרמב"ם אליבא דגיל וקרמר) – ישעיה הלוי בן מישאל. שוכר המגרש הוא מקורבו של הרמב"ם ונאמנו לענייני האחזקה של בית הכנסת בדמוה – אברהם הלוי אלותיק, כפי שניתן להבין ממכתב אישי שכותב לו הרמב"ם.⁷⁴

(ג) למעלה צוינה ההכרעה של הרמב"ם והמג'לס שאיתו, סביב שנת 1185, לשלם מכספי ההקדש את מס הג'זיה של מקורבו, אברהם בן יחיא הלוי אלותיק אלנגיב. סכום זה של דינר ושני שלישי הוא לא קיבל כצדקה אלא בתמורה לעבודת הפיקוח שלו על בניית מבנה של ההקדש.⁷⁵

(ד) שניים או שלושה מסמכים עוסקים בהיוועצות בין הרמב"ם ל'שיך' אלותיק, שטיפל בענייני ההקדש של בית הכנסת בדמוה. מסמך אחד הוא פתק שכתב הרמב"ם ובו הזמין את השיך לבוא לפסטאט ולהיפגש עמו 'ביום השבת במעמד הזקנים', כדי להחליט 'מה לעשות' בניהול ההקדש שהשיך הופקד עליו, כנראה בבית הכנסת בדמוה.⁷⁶

(ה) מ"ע פרידמן ההדיר את צידו האחר של פתק ההזמנה האמור ליום שבת, ובו יש שריד ממכתב שנשלח אל הרמב"ם. הכותב הזכיר כיס ובו מאה חמישים ושבעה דרהמים וחצי, 'וסביר להניח שאלה היו מעות הקדש שלהוצאתן ביקש את הדרכתו של הרמב"ם'.⁷⁷

73 כ"י TS 10 J 32.12, גויטיין, שם, עמ' 22–23 (ראו הפירוט בעמ' 510, הערה 64, והתיקונים אצל פרידמן, שם, עמ' 377, הערה 253).

74 כ"י TS 10 J 4.11v, שמחה אסף, מקורות ומחקרים בתולדות ישראל, ירושלים תש"ו, עמ' 158; גיל, הקדשות, מסמך 75, עמ' 319–321. שם, במסמך 76, עמ' 321–322, נזכרים רק הזקנים שמביאים את חתימתם על העסקה. וראו להלן, הערה 84.

75 כ"י DK 237b (מספר ישן XXI); גיל, שם, מסמך 77, עמ' 323–324 (לעיל, הערה 56); וראו גם שם, עמ' 357, הערה 39. כהן, צדקה, עמ' 204 והערה 58, רואה במסמך עדות לכך שהקדש המיועד לצדקה היה נדיר.

76 כ"י Mosseri IV.13, ע"ב (על קביעת קטע זה כעמוד ב ראו: פרידמן, עיונים [לעיל, הערה 3], ליד הערות 674–679), פורסם אצל קרמר, שישה מכתבים (לעיל, הערה 56), עמ' 66–68; שילת, איגרות, עמ' תשלא–תשלג.

77 כ"י Mosseri IV.13, ע"א, מתפרסם אצל פרידמן, שם. בגלל טיב פעולותיו של אלשיך אלותיק, קשריו עם הרמב"ם ותוכן הפתק העוסק בענייני הקדש, אולי גם צד זה של הפתק עסק בהקדש של דמוה. אם נניח שהנייר היה רטוב בשוליו (החתוכים והחסרים) כי אז הרמב"ם כתב בצידו השני של הפתק המקורי. אפשרות אחרת היא שהרמב"ם כתב טיוטה והיא זו שלפנינו, והעתקה של הטיוטה אמורה הייתה להישלח לנמען. התייעצתי בעניין זה עם פרופ' מ"ע פרידמן, המפרסם את הצד הזה של המסמך, ונימוקיו עימו שלא לקבל את השערותי אלה, כי בוודאי לא היה מן הנימוס לכתוב הזמנה לאדם על גבי חתיכה שנגזרה ממכתבו במקום על גבי מכתבו השלם; יש לציין שהרמב"ם כותב שהקדשה (=פתק, מכתב קצר) של אלותיק הגיעה 'מבלולה', עד שאי אפשר לקרוא אותה ('לא ימכן מנה קראתהא'). אמנם במכתב שבעמוד א חסרות השורות הראשונות ואף סופי השורות, אבל דומה שמה שנשאר הוא הרוב ואין בו שום סימן לנזק מים. אילו התכוון

(1) רמת העיסוק הפרטני בדמוה עולה גם מפנייה אישית של הרמב"ם בכתב ידו:

הריני שולח לו ארבעים דרהם עם מוסר כתב זה. תשלים [הדרתו] מה שאנו חייבים על חשבון השלכת העפר וייקח נא לעצמו על חשבון ימי הבניין שקדמו שני דרהמים לכל יום. וזולת זאת: את הפרה אל תשכרו עוד. יספיק לכם כוס אחת בוקר ובערב כשתמידו בכך, והיא מרווה ואל יסור בשום פנים מעצת החאג' עלי אלשווי בכל מה שהוא מציע, ואל יכנס למקום חוכר וזולתו, ואין פעולה אחרת שיש לעשותה בגן, עד שנערוך עם החוכר הסכם אחר וגם עד שאטפל בו באופן אישי. אם כבודו רוצה להיכנס אחר השבת, היכנס.⁷⁸

בני משפחת הרמב"ם ומקורביו המשיכו במגמת הטיפוח ובמתן תשומת לב לבית הכנסת בדמוה, כפי שבאו הדברים לידי ביטוי במקרים רבים. די בכמה דוגמאות להמחשת מעורבותם:

(1) הראב"ם וחוננו, ר' חננאל בן שמואל, הרבו לעסוק בניהול ההקדש בדמוה.⁷⁹
 (2) הקשר לבית הכנסת בדמוה קיבל ביטוי עז במיוחד בימי הראב"ם. בעת שפרץ משבר חריף בינו לבין בני השישי, בני משפחתו של זוטא-שר-שלום, מי שהרמב"ם היה עימם במתח ונמנו עם ההנהגה המסורתית הארץ ישראלית. הללו ותומכיהם ערערו על הנהגתו של ר' אברהם את הקהילה והביאו את טענותיהם נגדו לפני השלטונות, מהלך שהיה עלול להביא עליו עונש חמור. מקרה המבחן שבחר הראב"ם כדי להעמיד את המערערים על מקומם, במקום להחרים אותם, היה אי-מילוי התחייבויות שלהם לבית הכנסת בדמוה. ראב"ם תבע מכל התורמים לבית הכנסת בדמוה לממש את התחייבויותיהם והחרים את מי שלא ימלאו תביעה זו. בדיון מעמיק שהקדיש מ"ע פרידמן לפרשה זו במאמרו על תלונה לסלטאן הוא פירש:

החלטתו של הראב"ם... אינה מבטאת ותרנות וחסידות של הנגיד... אפשר לטעון, לדעתי, שהיא מבטאת חדות פוליטית... הוא לא ויתר על החרמת אויביו אלא הערים להחרים באופן שלא יפגע בכבודו הוא אלא יחזק אותו... יש להניח שבני השישי נהגו לחזק את מעמדם על ידי תרומות שנדרו בפומבי לתת לבית הכנסת בדמוה. הראב"ם ידע, כנראה, שהם לא תמיד קיימו את הנדר. גורת חרם על הנודרים שלא הודיעו לבית הדין על נדרם הייתה הערמה היכולה להשפיל את בני השישי בעיני העם ולערער את מעמדם.

הרמב"ם לקשיי קריאה, למשל בסופי השורות, הוא היה מנסח את הדברים באופן אחר. ואולם, אין זו אלא השערה שלי ותו לא. ההכרעה בשאלה זו אינה מעלה ואינה מורידה בתיאור כלל הפעילות של הרמב"ם בתחום ההקדשות, העולה משני צידי הפתק, כמו גם בדוגמה הבאה, והעילה לניסיון החיבור היא הצירוף שרשמי למעלה.

78 כ"י TS 10 J 20.5, ע"ב, יצא לאור אצל גויטיין (לעיל, הערה 55), עמ' 187-188. בעמוד א יש מכתב בענייני בית הקדש בפסטאט, שהבה אללה בן בלפצל בן אלשופט שלח לרמב"ם (ראו לעיל, הערה 55).

79 ראו: גויטיין, חברה, ה, עמ' 22-23, 510, הערה 64, והספרות שציגה שם; גיל, הקדשות, עמ' 101-102 (בקשה לטפל במצחף שבדמוה).

עוד הציע פרידמן, כי החרם על מי שלא פרעו את נדריהם לבית הכנסת 'היה משום מידה כנגד מידה – ישראל נמסרים למלכות על פי התוספתא (מסכת מגילה ב, ה) בין ארבע הסיבות "...ומפני שפוסקין צדקה ואין נותנין".

להצעותיו נוסף כי בעת החרפת המאבק בין בית הרמב"ם לבני השישי הם וסיעתם עשויים היו לראות בנדר לבית הכנסת בדמוה מעשה המזוהה אותם עם ההנהגה של בית הרמב"ם על יהודי מצרים, הנהגה שטיפחה את המקום באופן מיוחד, וביכרו שלא לממש את הנדר. משלא מימשו את התחייבותם יכול היה ראב"ם להחרים אותם, לא בגין הריב האישי כי אם בגין הפרת נדר. הפרשנות הזאת עולה בקנה אחד עם המסורת המאוחרת של בעל 'דברי יוסף' על הזיקה של בית הרמב"ם לדמוה, שתחילתה ברמב"ם שביסס את הקשר למקום והמשכה בדאגה הפרטנית של הראב"ם למקום.⁸⁰

(3) לאלה יש להוסיף רשימה בכתב ידו של חלפון הכהן בן אלעזר, דיין בבית הדין של הראב"ם, הנושאת את הכותרת: 'חסאב פסיקה דמוה' (=חשבון 'פסיקה' לדמוה). ברשימה רשומות אחת עשרה תרומות, חמש מהן של נשים. פרידמן הציע ש'בריבוי הנשים התרומות יש עדות נוספת על האדרת דמוה וחשיבות התמיכה בבית הכנסת בעיני כל חלקי העם'. באותה רשימה מפורטות גם הוצאות של בית הכנסת, ובהן עשרה (דרהמים) 'ללכטיב', היינו לדרשן.⁸¹

(4) בצד השני של הדף עם הרשימה הנזכרת כתובים שני שירים לרגל ברית מילה שהייתה בפסטאט. מחרוזת אחת של השיר מציינת למשבר האמור שבין בני השישי לראב"ם ולדרכו המתוחכמת ('הפתיים יערים') של הראב"ם בהתמודדותו עם המשבר:

יום השמחות בניך נחברו

בימי נגיד הנגידיים גרו

אוי לאשר פיו בסכלם מרו

הפתיים יערים / גם צוררים / בחמתו יחרים.⁸²

(5) מעורבותו של בית הרמב"ם בדמוה שוקעה גם בתודעת יהודי מצרים וקיבלה ביטוי מפורש בחיבור 'דברי יוסף' במאה השש עשרה:

80 גיל, שם, עמ' 100–101; התעודה המרכזית על הפרשה, המכתב על תלונת בני השישי: TS Shelomo Dov Goitein, 'New Documents from the Cairo Geniza', *Homenaje a Millás-Vallcrosa*, 1, Barcelona 1954, p. 717; Elisha Russ-Fishbane, *Judaism, Sufism, and the Pietists of Medieval Egypt: A Study of Abraham* Maimonides and His Times, Oxford 2015, pp. 244–245. תרגום מלא של המסמך, דיון רחב בו ובפרשנויות החרם, ראו: פרידמן, תלונה לסולטאן (לעיל, הערה 72), עמ' 367–372, 376–381; הנ"ל, עיונים, ליד הערות 526, 664; למסורת בעל 'דברי יוסף' ראו בסמוך, מס' 5.

81 כ"י TS 12.419, ראו התיאור אצל גויטיין, חברה, ב, עמ' 485, מס' 36, ושם כבר עמד על האפשרות שיש זיקה למכתב על אודות תלונת בני השישי על הראב"ם; פרידמן הרחיב את הדיון בתעודה זו, ראו: פרידמן, תלונה לסולטאן (לעיל, הערה 72), עמ' 379–381.

82 פרידמן, שם, עמ' 380.

ובזמן הנגידיים אשר היו קודם לכן בצוען מצרים ובמצרים אלקאהר"ה היו כותבים אגרות בלשון צה ומצוחצח בלשון ערבי באר היטב ושולחים שלוחים מכ"ה בכסלו במצרים ובכל עריה ברשי"ד ואסכנדרי"א ופרסכו"ל ודמאי"ט ובכל מקומות מושבותיהם שביום ז' באדר יהיו שם מזומנים לצום ולהתפלל בזאת בית הכנסת של עיר דמו"ה הנקראת כניס"ת מוסי וביום ח' בו לעשות יום משתה.⁸³

כותבים מאוחרים כאלמקריזי התייחסו לבית הכנסת הזה כמקום המקודש ביותר ליהודי מצרים. זה היה מקום התכנסות מרכזי ורב משתתפים ביום ז' באדר אך רבים התקבצו אליו גם בימי שבת, חג ומועד. תקנות מיוחדות שתוקנו לרגל ההילולה השנתית שהתקיימה בו מעידות על ההמון שבא למקום ועל דפוסי התנהגות מתירנית שראשי הקהל ניסו לשרש בדורות השונים.⁸⁴ אלה הן תקנות בענייני צניעות והן עולות בקנה אחד עם דברי הרמב"ם בהלכות יום טוב:

כשאדם אוכל ושותה ושמה ברגל לא ימשך ביין ובשחוק ובקלות ראש ויאמר שכל מי שיוסיף בזה ירבה במצות שמחה, שהשכרות והשחוק הרבה וקלות הראש אינה שמחה אלא הוללות וסכלות ולא נצטוינו על ההוללות והסכלות אלא על השמחה שיש בה עבודת יוצר הכל שנאמר תחת אשר לא עבדת את ה' אלהיך בשמחה ובטוב לבב הא למדת שהעבודה בשמחה, ואי אפשר לעבוד את השם לא מתוך שחוק ולא מתוך קלות ראש ולא מתוך שכרות.⁸⁵

83 שמעון שטובר (מהדיר), ספר דברי יוסף לר' יוסף ב"ר יצחק סמברי, ירושלים תשנ"ד, עמ' 158–160; ראו גם: שולמית אליצור, למה צמנו, ירושלים תשס"ז, עמ' 169–170 והערה 36, על הצום ועל התפתחות הילולות בעת החדשה; ארד, הקדש המוסתערבים (לעיל, הערה 4), עמ' 29–30 והערות 17–19. פרופ' מרים פרנקל הציעה כי ייתכן שהאתר טופח בידי הרמב"ם באופן מיוחד בגלל הקשר שראה הרמב"ם בין דמותו שלו לבין דמותו של משה רבנו, כפי שטען ישראל יעקב יובל, 'משה redivivus: הרמב"ם – כ"עוזר למלך' המשיח, ציון, עב (תשס"ז), עמ' 161–188.

84 אסף, מקורות ומחקרים (לעיל, הערה 74), עמ' 155–162; גיל, הקדשות, עמ' 100; קרמר, קדושים (לעיל, הערה 72), ושם בעמ' 587–593 דיון מפורט על דמוה וההקדשות; גויטיין, חברה, ה, עמ' 19–25; פרידמן, תלונה לסלטאן (לעיל, הערה 72), עמ' 377 והערה 252; מרדכי אדלר (מהדיר), ספר מסעות של ר' בנימין ז"ל, לונדון 1907, עמ' סה; Norman Golb, 'The Topography of the Jews of Medieval Egypt', *Journal of Near Eastern Studies*, 24 (1965), pp. 255–259; (1974), pp. 124–125; 33; גיל, שם, עמ' 99–101 (וראו שם במפתח, Synagogue of Dammūh); הנ"ל, 'ידיעות על בתי כנסת בתעודות הגניזה', כנסת עזרא: ספרות וחיים בבית הכנסת – אסופת מאמרים מוגשת לעזרא פליישר, בעריכת שולמית אליצור ואחרים, ירושלים תשנ"ה, עמ' 316–317. ד"ר דותן ארד הציע לשבץ את העניין של הרמב"ם בדמוה באחריות שחשו הנגידיים לפולחן במקום באופן כללי, הן בתור היותם מזומנים על נכסי ההקדש של הקהילה, וזה היה אחד מנכסי ההקדש, הן בשל תפיסתם את עצמם כמפקחים על חיי הדת במצרים.

85 רמב"ם, הלכות יום טוב ו, כ (הסיפא על פי ברכות לא ע"א). בהלכות יום טוב ובתיבועה לספק את צורכי העניים, לפי הרמב"ם, הלכות יום טוב ו, יח, דן כהן, צדקה, עמ' 157, והערה 9, ובה הפניה למאמר של טברסקי בנדון זה.

בהמשך הגדיר הרמב"ם את החובה להשגיח על המתאספים באירועים אלה ואת תכליתה:

חייבין בית דין להעמיד שוטרים ברגלים שיהיו מסבבין ומחפשין בגנות ובפרדסים ועל הנהרות כדי שלא יתקבצו לאכול ולשתות שם אנשים ונשים ויבואו לידי עבירה, וכן יזהירו בדבר זה לכל העם כדי שלא יתערבו אנשים ונשים בבתיהם לשמחה, ולא ימשכו ביין שמא יבואו לידי עבירה.⁸⁶

לסיכום, המחויבות של הרמב"ם לדמוה הייתה מחויבות למקום מרכזי בחיי הציבור, מקום שלמעורבות בו הייתה השפעה על עם רב. לאחזקת המקום נודעה משמעות למבקרים הרבים בו במהלך השנה ובעיקר בימי העלייה לרגל. מי שקובע את הסדרים בדמוה ואת הפעילות הציבורית הפולחנית והעיונית במקום זה ייחשב בעל עמדת השפעה על כלל יהודי מצרים.

ב. דאגה פרטנית לענייני ההקדשות

הטיפול של הרמב"ם בענייני בית הכנסת בדמוה היה פרטני ומעורבותו בכך הייתה רבה, בדומה לדרך מעורבותו ברבים מענייני הקהילות. אילו היה ניהול זה נחלת בית הכנסת שבדמוה בלבד, אפשר היה לקשרו למעמד המיוחד של אותו בית כנסת ולאמור לעיל על ייחודו של המקום.

ההתייחסותו של הרמב"ם לפרטי המקרים תוך ניתוח הדקויות של האירוע מאפיינת גם את הבעיות שלהן הוא נזקק בתשובותיו על הלכות יום-יומיות של חיי הציבור ופקידיו, דוגמת התשובות שהובאו לעיל.

הרמב"ם התייחד בניהול ענייני האדמיניסטרציה של הקהילות בדרך טיפול פרטנית. דרך זו שבה ועולה בכל אחת מן הדוגמאות התייעודיות ששרדו מימיו: הוא הנחה את הבנאים; ציפה לדרך טיפול מסוימת הן בנדל"ן והן בנכסים אחרים, ועקב אחרי הפעילות הזאת. הוא היה מעורב גם במקרים הנוגעים לממון רב, דוגמת פדיון שבויים, אך גם בעניינים פעוטים. הקורא את מבחר המקרים ששרדו מתרשם כי הוא דאג לניהול מוקפד של זוטי נושאים. סגנון הטיפול הפרטני של הרמב"ם עולה מן התעודות, והוא שונה מדרך טיפולם של קודמיו בתפקיד בסוגיות דומות.

כפי שצוין בראשית הדברים, עיקר הטיפול בכספי הציבור של ראשי היהודים במאות

86 רמב"ם, הלכות יום טוב ו, כא; ראו דיונו של קרמר, קדושים (לעיל, הערה 72), עמ' 587–588. אין לנו עדות שהרמב"ם ראה במנהג המקומי הזה 'עלייה לרגל' כדרך שראינו במכתבו של מבורך בן נתן (לעיל, ליד הערה 72), ולא נוכל לברר אם בעיני הרמב"ם ה'הילולה' בדמוה – המקבילה לזיארה המוסלמית – נחשבה עלייה לרגל (ברוח ההבחנה בין הזיארה לחג' וההתקרבות של העלייה לרגל אל הזיארה, כפי שהראה אלהן ריינר, עלייה ועלייה לרגל לארץ ישראל 1099–1517, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ח, עמ' 217–251). היחס החיובי של הרמב"ם לדמוה מתרכז רק באתר עצמו ובפעילות הקהילתית ההמונית המתרחשת בו. הוא לא גילה יחס ביקורתי כלפיו, כדרך שנהג ביחס למנהג המקומי במצרים בסוגיות של תפילה ושל טבילת נשים.

העשירית-השתים עשרה, גאוני ישיבת ארץ ישראל והנגידים, מתאפיין בפיקוח כללי על דרכי הניהול של המשאבים שהיו באחריותם. הם היו עסוקים במגביות ציבוריות ובתשלומים מרוכזים (דוגמת ה'עונשים') שהוטלו על הציבור. אמנם, לא אחת פנו אליהם במצוקתם הכלכלית דלים ונצרכים, בדומה לאלו שביקשו סעד בעומדם מול פקידי ציבור; ראשי היהודים לא נמנעו מלסייע לבקשות פרטניות. ואולם, ככלל, ראשי הקהילות המקומיות ופקידי הביניים נשאו בעיקר בעול הניהול של עסקי הרבים.⁸⁷ אפילו קודמיו של הרמב"ם בהנהגת היהודים במצרים במאה השתים עשרה, שמואל בן חנניה ובני משפחת השישי – משה, נתנאל ושר-שלום – שימשו מפקחים עליונים על עסקי הציבור. הם מוזכרים כמי שבנוכחותם ובעיקר תחת 'רשותם' מבוצעות פעולות ונעשים מעשים.⁸⁸ פקידי הקהילות טיפלו בבעיות שהובאו בפני ראש היהודים. לדוגמה, סביב שנת 1130 התלוננו בפני הגאון מצליח היושב בפסטאט על פיגור של חודשיים בתשלום שכירות של דירה השייכת לקודש. הגאון דרש מאחד הפרנסים האחראים על ההקדשות לברר את התלונה. לבלר בית הדין טוביהו הכהן הביא את תוצאות הברור לידיעת הדיין נתן בן שלמה הכהן. אף שהתברר כי אין פיגור בתשלום, הופקד חפץ בידי של משרת הציבור אבו אלביאן ככטוחה.⁸⁹ בדומה, בשנת 1134 דווחו למצליח גאון היתרונות והצורך שבשיפוץ בית השייך להקדש. הגאון אישר את הוצאות השיפוץ. משניתן האישור העקרוני פעלה המערכת המנהלית: בית הדין אישר להוציא סכום ניכר, בסך 24 דינר; ישועה הלוי פיקח על העבודות; עובדיה (בן אהרון החבר – כך הציע גיל) היה האחראי ועל הדו"ח חתם הדיין נתן בן שלמה הכהן. בסוף המסמך נזכר מקור הסמכות הגבוה של פעולה זו, 'רשותו' של מצליח הכהן ראש הישיבה.⁹⁰ במתכונת דומה, של הנהגה מפקחת פיקוח עליון תוך מתן סמכויות לפקידות שמתחתיה, פעל הנגיד שמואל בן חנניה. בשנת 1150 מינו הוא וזקני בית הדין את ר' ישעיה הלוי למפקח הכללי על כל רכוש ההקדשות. פרשת המינוי של ר' ישעיה הלוי למפקח על ההקדשות והגבלת סמכויותיו מאירה את דרכי הניהול של ראשי היהודים שקדמו לרמב"ם לעומת דרכי הניהול שלו. מינויו של ר' ישעיה התחדש גם בימי הבאים אחרי שמואל הנגיד, משה, נתנאל ושר-שלום בני השישי.

87 ראו: גיל, ארץ ישראל (לעיל, הערה 70), א, עמ' 448–451, 467–472; הסיוע ליחידים – שם, עמ' 433–434.

88 גיל, הקדשות, עמ' 259–262, 291–292, 301–303, 315–318, 366–368, 479–481. לשיטתנו, הרמב"ם היה מי ששינה את סמכויותיו של ישעיה הלוי שיידון להלן, כחלק מהמדיניות הנזכרת כאן. ראו הדין בפרשה זו בסמוך וכן ליד הערה 95 ואילך. על הפנייה לראשי השלטון – יהודים כמוסלמים – בוטות, ראו: פרידמן, עיונים, ליד הערות 503–505, 722–742; גויטיין, חברה, ב, עמ' 34–37.

89 גיל, הקדשות, עמ' 251–254, מסמך 46.

90 כ"י TS 20.87, פורסם: גיל, שם, עמ' 254–258, מסמך 47 (אישור הגאון בשורה 15); פרנקל, מכאן ולהבא (לעיל, הערה 4), עמ' 96. פרופ' מרדכי עקיבא פרידמן העיר שהציון 'רשותיה דמצליח' מתאר את 'פסטאט מצרים', שהיא רשותו של הגאון, והמסקנה ש'פעולה זו' נעשתה בסמכותו היא 'מליצית'.

בידיו ניתנו סמכויות רחבות: הוא רשאי למנות את מי שהוא רוצה ולא יהיה כל פיקוח על הוצאותיו הכספיות.⁹¹

כותב המסמך מתאר את תחומי שיפוטו ותחומי סמכותו של ר' ישעיה הלוי בניהול ההקדשות. בעיר פסטאט היו כפופים לסמכותו כל בתי הכנסת, על המטלטלין שבתוכם: ספרי תורה, בויכים, מפות וספרים, ובייחוד בית הכנסת של דמוה והשטחים הסובבים אותו.⁹² הסמכויות שניתנו בידיו מתירות לו לעשות בנכסים ככל העולה על דעתו: 'ומעל ידו אין יד אחרת ומעל השגחתו אין השגחה. וכל מה שיראה לטוב ומה שיוציא אין בודקים אחריו. יש לו הרשות להקים מצידו באי כח וממלאי מקום כפי הצריך... ואין עליו לתת דו"ח ולא חרם סתם ולא שבועה ולא גלגול והוא נאמן כשני עדים כשרים'.⁹³ על כתב המינוי חתמו שמואל ביר' חנניה וצ"ל, חייא בר יצחק נ"ע, אפרים בר משלם נ"ע ונתן בר שמואל החבר נ"ע.⁹⁴ ארבעה אלו היו באותה עת דיינים בפסטאט.

מעדות אחרת עולה, כי ר' ישעיה החזיק בידו כתב סמכות שעליו היה חתום גם ר' יעקב הדיין מאלכסנדריה, ויש בכך עדות פורתא להרחבת מינויו של ר' ישעיה לאחראי על ההקדשות של כלל קהילות מצרים.⁹⁵ תחומי סמכותו של ישעיה הלוי היו אפוא רחבים

91 כ"י TS 16.63v; המסמך פורסם לראשונה בידי גויטיין, מכתב אל הרמב"ם (לעיל, הערה 6), עמ' 244–247; גיל, הקדשות, עמ' 259–262, מסמך 49 (גיל סבור, בלי שהביא לכך תימוכין, כי מדובר באחיה של אשת הרמב"ם); צידו השני של המסמך (גיל, שם, עמ' 479–480) מעיד על המינוי משנת 1150 ועל הגילוי המחודש של העתקו בשנת 1252. ראו גם: גויטיין, חברה, ב, עמ' 115–116; הנ"ל, מכתב אל הרמב"ם, שם, עמ' 244, ושם ציין ש'נראים הדברים, שעדיין היו בשנת 1252 אנשים, שהחזיקו בבית זה, וכוונת כותב ההודעה הייתה לחזק זכותם של אנשים האלה או האיש הזה'. ד"ר עודד זינגר מציין לעוד מקרה שבו ראש היהודים (אולי שוב הראב"ם?) נשאל שאלה וציין שלא מצא אותה, בנסיבות של עומס עבודה. ראו: Mark R. Cohen, 'The Burdensome Life of a Jewish Physician and Communal Leader: A Geniza Fragment from the Alliance Israélite Universelle Collection', *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 16 (1993), pp. 132–133 (הטקסט: עמ' 127–128, שורה 12); פרידמן, הרמב"ם (לעיל, הערה 70), עמ' 158–159. לנסיבות אובדן המסמך וגילויו ראו: פרידמן, תלונה לסלטאן (לעיל, הערה 72), עמ' 378 והערה 257; ריינר, הזקנים (לעיל, הערה 4), עמ' 40–41, והדיון שם בהערה 55 אם המסמך הוא כתב מינוי שתוצאות פעולותיו נמשכו תקופה ארוכה; קרמר, הרמב"ם (לעיל, הערה 5), עמ' 277–278 (=הנ"ל, ביוגרפיה, שם, עמ' 267–269). לדיון במינוי ובאי-חידושו ראו להלן, ליד הערות 95, 103 ואילך.

92 על חשיבותו וייחודו של בית הכנסת בדמוה ראו לעיל, ליד הערות 72 ואילך.

93 ראו: גויטיין (לעיל, הערה 6), עמ' 246.

94 על שמואל ביר' חנניה ראו: גויטיין, חברה, ב, עמ' 244; על חייא בר יצחק ראו: גויטיין, שם, עמ' 513, סעיף 19; פרידמן, ספר הודו, ד (לעיל, הערה 52), מפתח בערכו; על אפרים בר משלם ראו: גויטיין, שם, סעיף 20; על נתן בר שמואל ראו: גויטיין, שם, סעיף 18. רבנו חייא מוזכר במכתבו של ר' מאיר כמי שחתם על כתב המינוי של ר' ישעיה.

95 רבנו יעקב אינו מוזכר במסמך הדיווח על כתב המינוי לר' דוד נכד הרמב"ם, וגויטיין שיער שרבנו יעקב היה דיין אלכסנדריה באותה עת. ראו: גויטיין, מכתב אל הרמב"ם (לעיל, הערה 6), עמ' 233; פרנקל (לעיל, הערה 15), עמ' 110 הערה 339, 617 הערה לשורה 8.

באופן יוצא דופן. מחד גיסא, הוא היה ראשי לעשות בהקדש ככל העולה על רוחו, ומאידך גיסא, 'אין בודקים אחריו', אין עליו כל ביקורת ואין הוא חייב לתת דין וחשבון לאיש. התעודה אף מציינת את הנימוק למתן סמכויות נרחבות אלו: 'וכל זה מפני שידוע שהוא ירא שמים'.

מה היה בה בהרשאה הרחבה שלא היה בידי ראש ההקדשות קודם לכן? לפי הדין, כפי שייראה בסמוך, לממונה על ההקדש יש רשות לעשות מה שייראה בעיניו בכל הנוגע למימוש התכלית שאליה התכוון מקדיש הנכס. אין עליו חובה להישבע ואין עליו חובת דיווח, אף לא לבית הדין שמינה אותו לאחראי על נכסי ההקדש. ר' ישעיה קיבל רשות מפליגה מעבר להיתר ההלכתי המייד. הוא יכול היה לשנות ייעוד של כספי הקדש לייעודים שנראו בעיניו נכונים ומתאימים, להקים רשת מנהלית לתכלית עבודתו, וכל זאת ללא צורך בדיווח לשום רשות.

תכליתה של ההרשאה הרחבה הייתה כנראה עידוד תהליכי השיקום של בתי ההקדש במצרים – נכסים שנתרבו במהלך המאה השתים עשרה.⁹⁶ הנוהג המקובל היה שלא לאפשר לאדם לגור בנכסי הקדש אלא תמורת שכר.⁹⁷ ר' ישעיה הלוי חרג מן המקובל והתיר למי ששיקמו בתי הקדש מכספם להנות ממגורים חינם בהם, או לחלופין התיר למשפצים של נכסי ההקדש לקבל לכיסם את רווחי ההקדש מהשכרתם של הנכסים, עד לכיסוי חובות ההקדש כלפיהם.

שמואל הנגיד, שמינה את ר' ישעיה הלוי למפקח, התווה את מדיניות הניהול של כספי הציבור וכמוהו נהגו גם ראשי היהודים: משה, נתנאל ושר-שלום, שחידשו את המינוי אחריו.⁹⁸ מכיוון שבין שמוותיהם של ראשי היהודים המוזכרים כמי שמסמך זה היה בידיהם בעבר אין נזכר הרמב"ם, נראה שהמדווחים הכירו בכך שהרמב"ם לא הצטרף לשרשרת התומכים בהענקת סמכויות כה רחבות לר' ישעיה. ואמנם, ממכתב תלונה שכתב מאיר בן הלל בן צדוק אב אל הרמב"ם, מכתב שיידון בסמוך, עולה שהרמב"ם ביטל את ההיתר הסוחף שנתן ר' ישעיה לכותב.

הרמב"ם נקט מדיניות אחרת בניהול ההקדשות ובמסגרת זו צמצם את סמכויותיו של ר' ישעיה. בזיקה לשינוי המגמה הזה, המסמך נלקח מידי יורשי ראש הישיבה ר' נתנאל

96 ראו: גויטיין, חברה, ב, עמ' 112–114.

97 ראו: שם, עמ' 132.

98 כ"י TS Ar. 18.1.155, פורסם: גיל, הקדשות, עמ' 300–304, מסמך 67, משנת 1165: מסמך מפורט של הוצאות על תחזוקת בתים והוצאות אחרות; הדו"ח נעשה במעמד הנגיד נתנאל בן משה והזקנים. כ"י TS 8 J 33.10v, פורסם: גיל, שם, עמ' 291–292, מסמך 61, משנת 1162: שמש בית הכנסת הארץ ישראלי קיבל את סכום ההכנסות ממטע שבבעלות ההקדש; המסמך המעיד על כך נכתב תחת 'רשותו' של הנגיד נתנאל הלוי (שורה 9). על פעולותיו של שר-שלום-זוטא, בשלהי שנות השישים למאה השתים עשרה, שנועדו להוסיף משאבים לקופת ראש היהודים, ועל תגובת הציבור ועליית הרמב"ם למעמד ראש היהודים, ראו: בן-ששון, הרמב"ם במצרים (לעיל), הערה 13; פרידמן, זוטא (לעיל), הערה 13; פרידמן, עיונים, הסעיף העוסק ב'רייס אליהוד' וליד הערה 355; וראו לעיל, עמ' 340.

הלוי 'בן השישי' והועבר לראב"ם, כנראה כחלק מן המאבק שבינו לבין בני השישי. מינויו של ר' ישעיה הלוי אושר בידי ראשי היהודים בני משה הלוי ממשפחת השישי, נתנאל ושר-שלום, שהיו קודמיו ובני הפלוגתא של הרמב"ם. משרת הממונה על ההקדשות, שסמכויותיו כה רחבות, היא משרה שראוי שיישא בה נאמן של ההנהגה החדשה. מוסר המסמך לראב"ם ביקש לקחת אותו בחזרה אבל צוין שהראב"ם 'לא מצא אותו'. המסמך התגלה שוב רק בשנת 1252, חמש עשרה שנה לאחר פטירת ראב"ם, אולי לא במקרה. באותה שנה בטלה ההתנגדות לנגידותו של ר' דוד בנו של הראב"ם והוא נתמנה בשנית למשרת ראש היהודים. החזרת המסמך יכולה לשמש לר' דויד דוגמה לכתב מינוי חדש שיינתן לפקיד הממונה על ההקדשות, דוגמה הנשענת על תקדים רב-שנים שיש בה עדות לסמכות הפיקוח של ראש היהודים על ההקדש. הסכמתו של ר' דוד למינוי כזה אולי נכללה בהסכמות ובהסדרים שאפשרו את חזרתו לתפקיד ראש היהודים. מסתבר שהמסמך המושב היה רגיש אפילו מאה ושתיים שנים לאחר כתיבתו, כי גם בעת שהוחזר, מציין מוסרו כי יש לנהוג בו זהירות יתרה ('יג'ב אלאחותראו').

הרמב"ם, לעומת קודמיו, היה מעורב אישית בענייני ההקדשות וכספי הקהל ופעילותו הייתה קרובה למוקדי ההתרחשות של הצדקה וההקדשות: הוא ליווה את ההשקעות והטיפול בבית הכנסת בדמוה; פעל להמיר תשלום לעובד בפריעת חובות מס שלו, כאילו היה העובד פקיד קהל; הגיב לתלונה של מי ששכר בית מן ההקדש; וליווה אישית שיפוץ מבנים של ההקדש.⁹⁹ דגם טיפול דומה בענייני נצרכים עלה למעלה גם ביחס למעורבותו של הרמב"ם בענייני מס הגולגולת בפסטאט ומחוצה לה – האיגרת ששלח למניית זפתא בבקשה לסייע ליצחק אלדרעי בתשלום מס הגולגולת; ופנייתו של פלוני לרמב"ם שישלם בעבורו מס גולגולת כפי שעשה למאתיים אחרים, כדי שלא ידחפוהו לזרועות הקראים. כל אלה מעידים על היכרות קרובה עם הנושאים שבטיפול הפקידים.¹⁰⁰ מעורבות אישית דומה לזו עולה גם מפיקוחו על עיזבונות של נפטרים: הוא פיקח כרייס על נכסי סת אלגרבת יהודה בשנת 1199. מהלכי הפיקוח והליווי של הרמב"ם בעניינים שונים

99 גיל, הקדשות, עמ' 321–322 (בית הכנסת בדמוה); שם, עמ' 323–324 (החלטת פקידי הנהלת ההקדש, שעסקו בהקצאת הסיוע לתשלום מיסים למוטבים, לשלם מס גולגולת למוטב מהכנסות צפויות מנכס, החלטה שנתקבלה בנוכחות הרמב"ם [פי מגלס רבנו משה]; ראו לעיל, הערה 56); שם, עמ' 325–327 (תלונת הדיין ששכרו שולם מהכנסות בית בן פנחס); ואולי גם: ואזה, הקדשות (לעיל, הערה 4), עמ' 228–229 (החלטות בענייני שיפוץ).

100 ראו לעיל, ליד הערות 32, 46 (יצחק אלדרעי, שילת, איגרות, עמ' קעד) ואילך; הקראים: גויטיין, חברה, ה, עמ' 371 (על פי TS 13 J 34.8); קרמר, ארבע תעודות (לעיל, הערה 48), עמ' 385–387; פרידמן, עיונים, הערה 730; פרידמן, רייס אליהוד (לעיל, הערה 14), עמ' 433. על הסיוע שנתן ראש היהודים למאות יהודים בתשלום מס הגולגולת בתקופה ההיא ראו: רוס-פישביין (לעיל, הערה 80), עמ' 59. יש לשים לב שאלחריזי התלונן שהיה צריך לפנות לקראים לקבלת תמיכה. ראו: עזרא פליישר, 'השלמות לקובץ שירי הצימודים של יהודה אלחריזי לכבוד נכבדי קהל הקראים בדמשק', קבץ על יד, יח (תשס"ה), עמ' 201–202; הערת פרופ' פרידמן.

מתוארים בכמה תעודות גניזה;¹⁰¹ ובדומה לכך מתואר פיקוח שלו, כראש היהודים, על עיזבון של הרופא אבו אל-ריצ'א הלוי, בחול המועד פסח 1172.¹⁰² מעורבותו האישית של הרמב"ם בניהול ענייני הקהילה הייתה מכלה זמן ומדיבת נפש אבל הייתה צורך השעה. המעורבות הזאת הייתה כנראה תולדה של כמה נסיבות, שנבעו מניתוח מצבן של הקהילות. מצב זה הביא את הרמב"ם להתערב בפרטים בכוונה תחילה, כפי שיפורט להלן.

מעורבותו זו של הרמב"ם השפיעה גם על מעמדו כמנהיג, שכן על תשתיתה נבנתה המחויבות של אנשי הקהילות – ראשים, פקידים וציבור – למנהיג חדש. הקשר הישיר שלו עם בני הקהילות הפך להיכרות קרובה איתו ולמחויבות אישית כלפיו. דמותו של המנהיג החדש בזירה הופכת מוכרת, מוחשית וסמכותית. המחויבות לרמב"ם ולצאצאיו הוסיפה ללוות את שושלת בית הרמב"ם.¹⁰³

אמנם, ככל שחלף הזמן פחת הצורך של בית הרמב"ם לחזור אחרי בני הקהילות ובעיותיהם ולהוכיח שהמשפחה ראויה להנהגה. אף על פי כן, הפעילות של שני הדורות הראשונים להנהגת בית הרמב"ם עיצבה בבית הרמב"ם דפוס הנהגה של מעורבות בפרטים. המתכונת הזאת של מעורבות אישית ופרטנית בעניינים הניהוליים של הקהילות במצרים אפיינה גם את בני משפחת הרמב"ם שפעלו אחריו. די להזכיר את המחאות התשלום שנתן הרמב"ם הכתובות כמו ידיו, מטלה שבדורות קודמים נשאו בה פקידי קהל בכירים; את מכתבי הבקשה לסייע לפרטים הנוקקים, את החשבונות והדיווחים שבכתב יד בני המשפחה ואת תשלומי השכר לפקידים מידיהם של ראב"ם וצאצאיו. דפוס זה הוסיף להופיע במהלך הדורות – עד כדי כך שיהושע הנגיד הוציא מלשכתו הנחיות מנוסחות במסמכים רשמיים על זוטות אדמיניסטרטיביות שאמורות היו להיות מובנות מאליהן.¹⁰⁴ המעורבות הרבה בפרטים הייתה צורך השעה בגין השחיקה בסמכות ההנהגה המרכזית ובמנגנון הביניים הפקידותי שלה. ריבוי החילופים במשרת ראש היהודים היה קרקע פורייה לעליית מערערים על סמכות ההנהגה המרכזית. לאלה נוספו קשיי התפקוד של ההנהגה בצל הכיבוש הצלבני וחילופי השלטון המוסלמי מפאטמי לאיובי, וקשיים לממן את משרות הפקידים הבינוניים והזוטרים הנושאים בעול הניהול היומיומי של פעילות הקהל.¹⁰⁵ בקיעים ראשונים ניבעו בפקידות הבינונית והגבוהה של ההנהגה המרכזית

101 פרידמן, תעודות משפטיות (לעיל, הערה 15); כ"י בארון מרשל, פרסמו: פרידמן, שם, עמ' 184–185.

102 גויטיין, חברה, ד, עמ' 335–338; פרידמן, שם, עמ' 184 (יש לתקן פליטת קולמוס בתאריך 1182).

103 גויטיין, מכתב אל הרמב"ם (לעיל, הערה 6); וראו להלן, מיד בסמוך.

104 שלמה דב גויטיין, 'דמדומי ערב של בית הרמב"ם – דמותו של ר' יהושע הנגיד ופעולתו הציבורית', תרביץ, נד (תשמ"ה), עמ' 67–104; Mark R. Cohen, 'Correspondence and Social Control in the Jewish Communities of the Islamic World: A Letter of the Nagid Joshua Maimonides', *Jewish History*, 1, 2 (1986), pp. 39–48.

105 אשתור, תולדות (לעיל, הערה 59), עמ' 1–25; הנ"ל (לעיל, הערה 17), עמ' 136–137, 147–149; מאן (לעיל, הערה 5), א, עמ' 220–228; Shelomo Dov Goitein, *Studies in Islamic History*

בעת שהנהגת יהודי האזור ניטלטלה מירושלים לצור, ואחר כך לדמשק ולמצרים. האצה בשחיקה באה לאחר סדרת המכות שספגו היהודים בעקבות הידלדלות הקהילות לאחר עלייתם של הממלוכים לשלטון. קריסת דרג הביניים במערך הקהילתי חייבה מעורבות ישירה ונחרצת של ראש היהודים גם בדרג דיני הקהילות ואף למטה מהם.

גם אילו קם מנהיג שהיה מבין את הבעיה וחפץ לבנות מארג חלופי לזה שנשחק – היה עליו להישען על עורף כלכלי-קהילתי איתן; אלא שיהודי האזור הידלדלו מנכסיהם עוד ועוד, ובסמוך להגעת הרמב"ם לעמדת הנהגה דווקא: מסעי הצלב גבו הון עתק לפדיון שבויים ושיקומם, ולכך נוספו הגירה של מאות פליטים מן המגרב ומארץ ישראל, הטלת עול מיסים כבד, והרעב בשנת 1170 ובשנת 1200.¹⁰⁶

לסיבות שנמנו לעיל נלווה גם אובדן האמון בהנהגת הקהילות לאחר המשברים בהנהגה הארץ ישראלית המסורתית, עם חילופי השושלות השליטות במצרים ולאחר הדחת בני ההנהגה הארץ ישראלית המסורתית ממשפחת בני השישי. אחדים מאנשי המנגנון הקודם עשויים היו להיחשב לא נאמנים דיים לרמב"ם, דוגמת נאמניהם של בני השישי, ואלה המתינו לשעת כושר שתשיב את בני המשפחה לכס ההנהגה.

–30 עמ' 36; גויטיין, חברה, ב, עמ' 1–17, 101–103. ריינר, הזקנים (לעיל, הערה 4), עמ' 33–37, עומד על הירידה בכוח ההנהגה המרכזית ועל עליית כוחם של יסודות מקומיים; Peter Malcolm Holt et al. (eds.), *The Cambridge History of Islam*, Cambridge 1970, 1, pp. 57–251; 2, pp. 211–237

106 ראו לעיל, הערות 39 ואילך. ד"ר אורה מולד הציעה שההקפדה של הרמב"ם בפרטים בענייני ההקדשות עולה בקנה אחד עם כישוריו המיוחדים שהיו טבועים בו מלידה, ועם ההקפדה בעבודתו העיונית. ד"ר עודד זינגר התייחס לשחיקה בתפקוד הפקידות ותלה את ההקפדה בהתבססות ובהתמקצעות של מוסדות הקהילה עקב התבססות השלטון העצמי בסוף המאה האחת עשרה. כך עולה, למשל, מהשוואה של שרידי פנקסים מבית הדין מן המאה האחת עשרה (שפרסמה אלינער ברקת, 'פנקסים של בית דין הירושלמיים מן הגניזה במחצית הראשונה של המאה האחת-עשרה', *Hebrew Union College Annual*, 69 [1998], חלק עברי, עמ' א–ג) עם שרידים מפנקסי בית הדין מן המאה השתים עשרה של חלפון בן מנשה או מבורך בן נתן. מן ההשוואה עולה תהליך של התמקצעות של בית הדין וסופריו. זאת ועוד, לדבריו, אם בוחנים את מספר המסמכים בספרו של גיל על ההקדש אפשר לראות צמיחה ניכרת בפעילות ההקדשים סביב אמצע המאה השתים עשרה (~30 מסמכים בשנים 1000–1050, ~10 מסמכים בשנים 1050–1100, ~10 מסמכים בשנים 1100–1149, ~50 מסמכים בשנים 1150–1200 [מתוכם יותר מ-20 בין השנים 1150–1170 – כלומר לפני מינוי הרמב"ם לראש היהודים], ~45 מסמכים בשנים 1200–1250). במהלך המאה השתים עשרה מתבסס גם הנהגה לכתוב שטרות שידוכין, כפי שהראה אמיר אשור, שידוכין ואירוסין על פי תעודות מן הגניזה הקהירית, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, 2006, ויש לנו עדויות על הגברת הפיקוח על הנישואין בתקופתו של שמואל בן חנניה. גם המינוי של ישעיה הלוי למנהל הכללי של ההקדשים היהודיים במצרים בשנת 1150 (לעיל, עמ' 368–371) הוא חלק מאותו תהליך של התמסדות, ריכוז והתמקצעות של מנגנוני הקהילה במהלך המאה השתים עשרה. מכל אלה מצייר זינגר דווקא תמונה של התייצבות וצמיחה של מוסדות הקהילה, והרמב"ם המשיך ותרום לכך. לדעתי, ריבוי הפקידים, ריבוי המסמכים והניסיונות לריכוז ולהתמקצעות דווקא מחזקים את התמונה של דלדול המשאבים ואת הצורך להאיץ את פעילות הפיקוח עליהם.

נצטרפו אפוא הפגיעה המתמשכת במנגנון הביניים הפקידותי של ההנהגה המרכזית; אובדן האמון בהנהגה המסורתית של הקהילות שבני השישי היו מייצגיה; העמקת המשבר הכספי בעת חילופי השלטון המוסלמי (בין הפאטמי לאיובי) שאליו נלווה העומס בפדות שבויים; והיות הרמב"ם מנהיג שזה מקרוב בא, שלא היה מחויב לדפוס ההנהגה הקודמים. הדפוס האופייני החדש של ניהול המשאבים הכלכליים הציבוריים קשור אפוא ברמב"ם עצמו. המעורבות בפכים קטנים, שהוא החל בה, הייתה לקו הנהגה עקבי שילווה את בית הרמב"ם עד לסוף ימי הנהגת השושלת. קו דומיננטי זה הותיר אחריו את מערכת היחסים שבין הקהילה למנהיג כמערכת אינטימית, שהמחויבויות האישיות במסגרתה הן תוצאה של אינטימיות זו ותשתית להמשכה.

ג. שינויים מנהליים שהנהיג הרמב"ם בארגון ההקדשות

סמוך למינויו של הרמב"ם למשרת ראש היהודים, בסביבות שנת 1171, הופנה אל הרמב"ם מכתב תלונה. המכתב נכתב בידי מי שהיה לפניו דיין אלכסנדריה, נצר למשפחות ההנהגה הארץ ישראלית, מאיר בן הלל בן צדוק אב.¹⁰⁷ התובע שאל מדוע ההסדרים שעשה בעניינו האחראי על נכסי ההקדש ר' ישעיה הלוי אינם תקפים, ואם כך מדוע הסדרי ההשכרה והחכירה האחרים אינם מבוטלים. מן המסמך עולה, כי ההסכם שעשה מאיר בן הלל בן צדוק אב עם ר' ישעיה היה כדלהלן: התובע שיפץ בית הרוס השייך להקדש ובתמורה לכך התגורר בבית זה ושילם רק את מס הקרקע לשלטונות ולא את דמי השכירות, עד שההוצאות על השיפוץ השתוו לשכר הדירה המשוער שחסך. הרמב"ם התנגד להסכם כזה מסיבות הלכתיות, שאותן נימק בתשובה שהשיב לשואלים. הוא גם שינה את דפוס הניהול של ההקדשות לאחר שהתמנה לראש היהודים. שינוי כזה עשוי היה לפשט את מנגנון ההתחשבנות ואף הביא להכנסת כסף בעין לשימוש הקופה הציבורית. התלונה של מאיר בן הלל והתשובה ההלכתית שהשיב הרמב"ם בעניין הסמכויות המוגבלות של הממונה על ההקדש יש בהן כדי להצביע על הרמב"ם כמי שהנהיג את השינוי הרשמי במערך המנהלי של ההקדשות.¹⁰⁸

מאיר בר' הלל גם דיווח במכתבו כי על כתב המינוי של ר' ישעיה הלוי היו חתומים שני דיינים, רבינו חייא ורבינו יעקב. גויטיין, שפרסם ראשון את מכתבו של מאיר בר'

107 ראו עליו: פרנקל (לעיל, הערה 15), עמ' 108–114; הנ"ל, מכאן ולהבא (לעיל, הערה 4), עמ' 95–92.

108 כ"י TS 8 J 15.17; מכתב התלונה פורסם בידי גויטיין, מכתב אל הרמב"ם (לעיל, הערה 6), עמ' 236–233; חזר והדפיסו: גיל, הקדשות, עמ' 363–366, מסמך 94; ראו גם: פרידמן, זוטא (לעיל, הערה 13), עמ' 519; פרידמן, עיונים, ליד הערה 729. הדיון ההלכתי מצוי בשו"ת הרמב"ם, סימן שמב (להלן, ליד הערה 114). מכיוון שההתנגדות ההלכתית אינה ברורה דיה, אולי היא נובעת מסיבות כלכליות: הרמב"ם רצה שיהיה בקופה הציבורית כסף נזיל לתשלומים ולכן העדיף, כפי שמובא בתשובה סימן שמב, להגביל את הסמכויות של מנהל ההקדש ושל המשפץ; וראו להלן, ליד הערה 120.

הלל, קישר אותו למסמך שהוזכר לעיל, שאותו העניק שמואל בן חנניה הנגיד לר' ישעיה הממונה על ההקדשות ובו פורטו הסמכויות מרחיקות הלכת שהוענקו לו. זה המסמך שנמסר לידי של הנגיד דוד, נכדו של הרמב"ם, כאשר נתמנה לנגידות בפעם השנייה.¹⁰⁹ מאיר בר' הלל טען נגד הרמב"ם שהוא קיפח אותו בכך שביטל את ההסכם שעשה עם הממונה על ההקדשות בשיפוץ בתי הקדש: 'ואם אין מגיע לי דבר, יודיעני נא, באיזה אופן נתבטלו הפעולות של אותו ממונה רבינו ישעיהו ישמרו צורו, ואם בטל מה שעשה עמי, יבטל כל מה שעשה עם זולתי'.¹¹⁰ מאיר בר' הלל ביקש מן הרמב"ם שיפסוק לפי מה שהיה נוהג בתקופת ר' ישעיה הלוי וישיב לו את זכויות המגורים בנכס ו'את הכסף המגיע לו'.

כאמור, גויטיין הציע לפרש את האמור במכתבו של מאיר בר' הלל כעדות על כך שהרמב"ם הדיח את ר' ישעיה הלוי. הצעתו סבירה על רקע המתרחשות שקדמו למינויו של הרמב"ם לראש היהודים. כפי שצוין למעלה, חידוש מינויו של ר' ישעיה הלוי נעשה בידי ראשי היהודים בני משה הלוי ממשפחת השישי, נתנאל ושר-שלום, קודמיו ובני הפלוגתא של הרמב"ם. משהתחלפו העומדים בראשות היהודים היה מקום לבחון מחדש את משרת הממונה על ההקדשות ואת הנושא בה.

התמונה מורכבת יותר כי נראה ששרר מתח בין הכותב-המתלונן בפני הרמב"ם, מאיר בר' הלל, שסמך טענותיו על ההחלטות וההנחיות של ר' ישעיה, נאמן ההקדשות הרצוי בעיני בני השישי, לבין נתנאל הלוי מבני השישי.¹¹¹ מאיר בר' הלל הכיר בסמכותו של הרמב"ם כראש היהודים וכיבד את גדולתו האינטלקטואלית ואת מעמדו הרשמי. בשולי תלונתו, כמחווה בוטה, הוא מבקש עותק מחיבוריו החדשים של הרמב"ם. לאור האמור, אין פלא שראב"ם 'איבד' את המסמך המעיד על מינויו של ר' ישעיה. ראב"ם היה בן פלוגתא חריף עוד יותר מאביו לבני משפחת השישי ואף בעיניו לא יסכון אדם ממחנה המתנגדים המוצב בעמדה כה בכירה.¹¹²

גם אם לא נקבל שהרמב"ם היה המנהיג שהדיח את ר' ישעיה מתפקידו, ונציע שהשאייר אותו על כנו או שהלה נפטר קודם לימי כהונתו של הרמב"ם, עדיין עולה מן המכתב של מאיר בר' הלל שהרמב"ם ערך רפורמות בניהול ההקדש, הן אם עשה זאת כראש היהודים הן כבעל הסמכות ההלכתית המכרעת העליונה במצרים שעסק בעניינים הללו. הרפורמות הגיעו לכדי הוצאת אנשים מן הבתים שניתנו להם תמורת שיפוץ נכסים והשבחתם, ויש להן גם בשאלות שנשלחו לרמב"ם:

שאלה: ילמדנו רבנו בדבר אדם, המתעסק בשדה של הקדש משך שנים על דעת עצמו בלי זולתו ונוהג בה מה שאין ראוי לה וכאשר ראו מקצת הקהל, שבוה עוול להקדש, ושאם ישתקו ולא ידברו בכגון זה, לא יינקה האדם בזה מאלוקים יתעלה בגלל הפסד

109 כ"י TS 16.63v, וראו לעיל, ליד הערה 92.

110 גויטיין, מכתב אל הרמב"ם (לעיל, הערה 6), עמ' 235.

111 פרנקל (לעיל, הערה 15), עמ' 109–111.

112 גויטיין, מכתב אל הרמב"ם (לעיל, הערה 6).

השדה וחורבנה והריסתה, הבאים עליה, קמו לשם שמים לחלצה מיד האיש המתעסק בה ותבעו ממנו לעשות חשבון על השנים, אשר היה מתעסק בה בעת שעברה. ולא הסכימו להם בית דין על זה ולא אפשרו להם זאת, אלא אמרו: זה האיש נאמן אצלי. יורנו הדרתו, מה החיוב בזה, ושכרו כפול.¹¹³

השאלה האחרת דומה מאוד למקרה שבו עסק מכתבו של מאיר בר' הלל (ואולי היא הדיון ההלכתי על אותה פרשה ממש):

שאלה: מי שהוציא על ההקדש בבנין ובזולתו מממונו וחזר ותבע מה שהוציא ואין לו בה ראייה היתחייב לו ההקדש בדבר מזה ואם יתחייב לו היש עליו שבועה ומי הוא אשר ישביעו אם הוא הגזבר.

תשובה: תכלית מה שהוא נאמן הוא במה שהוציא מממון העניים או במה שיאמר שהגיע לידו לבד לתתו אבל לא להיות מהנשבעין ונוטלין. אבל בזה הדין חלוק והוא שאם הוציא מה שהוציא במאמר ב"ד (=בית דין) או ישבע בנקיטת חפץ על מה שהוציא ויטול כדין כל שלית. ואם הוציא מה שהוציא בעצתו כפי מה שנראה לו או נראה מה שטוען שהוציא ונשום מה שהשביח ויקח היותר פחות ובשבועה בנקיטת חפץ ואם לא יהיה שם שבח אין לו מאומה. וכתב משה.¹¹⁴

המציאות שתוארה בתלונתו של מאיר בר' הלל דומה לזו המשתקפת בשאלות שנשאל הרמב"ם, שכן בשני המקרים עולות שאלות בעניין החזר כספי על הוצאות, הראיות עליהן והשבועה במקרה שאין ראיות. בתשובתו הגביל הרמב"ם את הסמכות הנרחבת של הגזבר ומנהל ההקדש והגדיר אותה מחדש, כפי שהתקבלה בבית דין. לדעת הרמב"ם, סמכותו הרחבה של הגזבר ומנהל ההקדש נוגעת רק לשני תחומים: לסכום שהוציא מכספי הקדש לצורך ממון עניים ולמה שהעיד שהכניס לכספי ההקדש. וביתר פירוט: באשר להוצאות ולהכנסות שאינן במסגרת יעדי ההקדש הראשוניים, כגון הוצאות שיפוץ של נכסי ההקדש, דינו כשלית; באשר להוצאות ולהכנסות השוטפות של ההקדש אין הוא מחויב כשלית. הרמב"ם גם קבע שהוצאות שהוצאו על דעת בית הדין יוחזרו לממונה רק לאחר שיישבע באותו בית דין. למקרים שבהם פעל הממונה על דעת עצמו וטען שהוצאות היו להשבחת ההקדש הציג הרמב"ם הליך מיוחד להשבת כספו של הממונה: על בית הדין לבדוק את גובה הסכום שטען הנאמן שהוציא, לשום את שווי של הנכס לאחר השבחתו, לקבוע את ערך השבח ולהשוות אותו לגובה ההשקעה של הנאמן. הנאמן יקבל את הסכום הנמוך מבין השניים (השבח לעומת ההשקעה) לאחר שיישבע על מה שהוציא. אם הנכס לא השביח אין הנאמן מקבל דבר.

בתקופת כהונתו של הרמב"ם בראשות היהודים כיהנו כממונים על ההקדשות, כפרנסי קהל וכמחלקי ממון הצדקה מי שהיו חתומים לצידו על פסקי ההלכה שלו ונמנו עם בני

113 שו"ת הרמב"ם, סימן נד; ראו לעיל, ליד הערות 35, 44-45, 58, 76.

114 שם, סימן שמב.

החוג הקרוב אליו: שמואל בן סעדיה ואבו אלביאן בן אלעזר הלוי אלחלבי הפרנס; את המגבית בעבור השבויים ערכו ר' אהרון הלוי ור' חלפון הנאמן. הרמב"ם מינה אפוא מאנשי אמונו לתפקידי מפתח במנגנון ההקדשות, בדומה לפעולה שנקט במינוי דיינים. במהלך כזה יכול היה להשיג יתר ריכוזיות. החלפת עילית מנהיגה ויצירת ריכוזיות גוברת מתאפיינות במעורבות אישית בזוטות שלטוניות. התמדה בריכוזיות כזאת תסייע בשמירת השלטון בידי ההנהגה המשפחתית החדשה.¹¹⁵

כפי שצוין לעיל, משבאו לתאר את פועלו של הרמב"ם במצרים היה מי שפנה אליו, במכתב שתכליתו הענקת תרומה מבית הקדש, ותיאר את הרמב"ם כך: 'מפתח הרצובות רשע ומשלחף עצבות [...]נה] להקים חוקי משנה ולהסיר תואנה ולהדוך רוש ולענה'.¹¹⁶ סדרת התיאורים בחרוזים המצורפת לבקשה להנות מנכסי ההקדש מעידה על עמידתו של הרמב"ם במאבקים מול הנהלת ההקדשים, שהצרה את צעדיהם של מקצת המוטבים מהם והיא מצטרפת לשינויים שהנהיג בהתנהלות ההקדשות.¹¹⁷

חלק שלישי: צדקה והקדשות – הלכה והגות

א. התפיסה ההלכתית

הדיונים ההלכתיים שקיים הרמב"ם בענייני ההקדשות והצדקה ובמערך המנהלי הנלווה להם מופיעים בחיבוריו ובתשובות שהשיב לבעיות שעלו בקהילות השונות. החיבורים מביעים עמדה הלכתית עקרונית, של לכתחילה, העומדת מעל בעיות הזמן והמקום, אף שיש בהם הד לענייני הזמן; ואילו השאלות והתשובות משקפות את המציאות הריאלית של זמנו. בכלם אין עמדות מהפכניות העומדות בסתירה למקורות הפסק הקלסיים ולמסורת הפסק שעמדה לפניו – מסורת הגאונים, הרי"ף והר"י מיגאש.¹¹⁸ בדרך הניסוח

115 ראו: גיל, הקדשות, מפתח בערכם של הפקידים המצוינים כאן. מינוי הדיינים והפקידות הנאמנה מלווה את פעילות בית הרמב"ם; ראו: מנחם בן-ששון, 'מסורת ושינוי בדפוסי הפולמוס של שושלת בית הרמב"ם (ראב"ם ורדב"א)', מסורת ושינוי בתרבות הערבית-היהודית של ימי הביניים (דברי הוועידה הששית של החברה לתרבות הערבית-היהודית של ימי הביניים), בעריכת יהושע בלאו ודוד דורון, רמת-גן תשנ"ח, עמ' 71–93; הנ"ל, 'הרמב"ם בבית הרמב"ם, בין שמרנות למהפכנות', הרמב"ם – בין שמרנות למהפכנות, בעריכת אביעזר רביצקי, ירושלים תשס"ח, עמ' 43–62; הנ"ל, הרמב"ם במצרים (לעיל, הערה 13); פרידמן, אלאמשאטי (לעיל, הערה 24); פרידמן, אנטולי (לעיל, הערה 18); פרידמן, זוטא (לעיל, הערה 13); פרידמן, עיונים; פרידמן, רייס אליהוד (לעיל, הערה 14); פרידמן, תלונה לסלטאן (לעיל, הערה 72); אברהם חיים פריימן, 'שלשלת היחס של משפחת הרמב"ם ז"ל, אלמה, א (תרצ"ה), עמ' 9–32.

116 גויטיין (לעיל, הערה 55), עמ' 187; לעיל, עמ' 357–358, 363–364.

117 באותה מידה של סבירות אפשר להציע לשייך את הדברים הללו למאבקו של הרמב"ם במשפחת בני השישי, שהרי גם למאבק זה היו היבטים כספיים הקשורים בקרנות ובמגביות.

118 בעניין שינוי הייעוד של כספי הצדקה לכל צורכי הציבור הרחב הרמב"ם את היריעה. ראו להלן, ליד הערה 122.

של כמה מן ההיגדים שנכתבו ב'משנה תורה' בענייני צדקה יש חידושים המצביעים על מקומה החשוב של הצדקה במשנתו של הרמב"ם, בדומה למקומה החשוב בסדר היום האישי-הציבורי שלו, ששני החלקים הראשונים של הדין כאן עסקו בו.

נסכם את עמדותיו בשאלות שעלו לעיל, אגב תיאור שגרת הפעילות בתחום ההקדשות: 1. נכסי ההקדש הם אמנם נכסים של הציבור אך לא הקהילה ולא הזקנים הם המנהלים אותם או מפקחים על ניהולם.¹¹⁹

2. ממונה הציבור על הנכסים הוא בית הדין, ולכן הוא ולא הקהילה או זקני הקהל צריך לפקח על תפקוד הממונים על ההקדשות.¹²⁰

3. ראוי שהממונה על ההקדשות יהיה 'איש מפורסם ביראת שמים ונאמנות ובקיאות באופן ההתעסקות'.¹²¹

4. הממונה על ההקדשות הוא האחראי והנאמן עליהם, וברשותו להעביר את פירותיהם ליעדים ציבוריים הנראים בעיניו.

5. הממונה על ההקדשות אינו חייב להגיש דין וחשבון ולא להישבע אם פעל במסגרת העניינים המסורים לו.

6. הממונה אחראי אישית גם למחדלים שלו. במקרה שהשלטון חייבו בקנס על שחילק כסף שלדעת השלטון היה רכוש השלטון – אי-אפשר לחייב את מוטבי ההקדשות בהחזרת הכסף והממונה יישא בעול הנזק.¹²²

7. רכוש הקדש שנלקח בידי השלטון או בהרשאתו ונפדה בידי יהודי – פקעה קדושתו ודינו כשל חפץ חולין; חלה עליו 'תקנת השוק' והפודה רשאי להחזיק בו. לעומת זאת, גנבה פרטית נשאת קדושה, והפודה ישיב את הרכוש, יישבע על הוצאותיו ויקבל החזר.¹²³

בסוגיה האחרונה, של רכוש שנגנב (שאינו ספרים), הלך הרמב"ם בעקבות הרי"ף והר"י מיגאש.¹²⁴

לא כך פסק בתשובה שבה התיר לבית הדין לשנות ייעוד של כסף שנגנב לחלוקה

119 שו"ת הרמב"ם, סימן תכא. על האישיות המשפטית של ההקדש ראו: גיל, הקדשות, עמ' 27–36; פרנקל, מכאן ולהבא (לעיל, הערה 4), עמ' 89–91.

120 שם; שו"ת הרמב"ם, סימנים נד, רו (ראו להלן, ליד הערה 128).

121 שם; וראו דבריו במשנה תורה, הלכות מתנות עניים י, ח: 'ולא יתן אדם לתוך קופה של צדקה אלא אם כן יודע שהממונה נאמן וחכם ויודע להנהיג כשורה כר' חנניה בן תרדיון'.

122 פרטים 4–6, שו"ת הרמב"ם, סימן רו (ראו להלן, ליד הערה 128) וסימן רי.

123 שו"ת הרמב"ם, סימן רט.

124 ספר שאלות ותשובות למרנא ורבנא הגאון רבינו יצחק אלפסי זיע"א, ורשא תרמ"ד, סימן רמז; שו"ת ר"י מיגאש, סימן קנג. ראו גם: שמחה חסידה (עורך), ספר שאלות ותשובות רבנו יוסף הלוי אבן מיגאש, ירושלים תשנ"א, סימן קכה, בעניין ביזה של ספרים ומטלטלין (אם כי לא כתוב שהיו של הקדש). דעת הרמב"ם אינה כדעת הרי"י מיגאש לעניין ספרים. לגביהם, כיוון שאין שימושם אלא לישראל, לא התייאשו הבעלים ויחזיר הקונה לבעלים, לעומת מטלטלין אחרים (שתי התשובות, זו של הרמב"ם וזו של הרי"י מיגאש, הובאו זו לצד זו בשיטה מקובצת לבבא מציעא כד ע"ב).

לעניים, שייעודו 'איזה דבר שייראה להם למכרו מנכסי הקדש של עניים, ויוציאו אלו הדמים או בדבר מצרכי צבור או בעשיית מצוה מן המצות, כפי מה שייראה להם מן התועלת. וכן רשאי בית דין לשנות ההקדשות ממעשה הצדקה, שהוכנו לו, ממצוה למצוה אחרת'. הדברים נכתבו בעקבות שאלה מפורשת של השואלים על סמכותו של בית דין בעניין נחלה של הקדש, כדלהלן:

שאלה: ... בדבר נחלה של הקדש. המותר לבית דין או לזולת בית דין למכרה או להוציא שכירותה לזולת מה שצוו או אם צוו המקדישים, שתהיה מוקדשת בין לפת לעניים או לשמן [למאור] בין לדבר מה (אחר),¹²⁵ המותר להשתמש בה שלא כפי שצוו בעליה? ואם קנה איש יהודי נחלה מנחלות ההקדש ורצו ישראל לפדות אותה הנחלה מידו, המותר לחשב עמו בעד היותו דר כל אותה העת, שהנחלה היתה בידו, או אם היה זולתי הקונה דר בנחלה וקבל הקונה מן ההקדש כל השכירות, המותר להחזירה ממנו, או יחשבו עמו בה מעקר ההקדש ותצא הנחלה לגבאים ויארע לה מה שיארע, אפילו הזניחה עד שיהיה עליה חוב? ... והמותר למסור ההקדש למי שאין לו נכסים? ואם היתה לו נחלה ורצו רבי הקהל, שישעבד נחלה, אשר לו, בשוי של ההקדש, שמוסרים לו, הראוי לעשות דבר מזה על דרך הזהירות, שלא יארע בו, כמו שכבר [אירע] בזולתו? ושכרו כפול.¹²⁶

בתשובתו נותן הרמב"ם ביד בית הדין אפשרויות נרחבות לשנות את ייעוד ההקדשות. הדברים מתאימים לניסוח שניסח ב'משנה תורה' (הלכות מתנות עניים ט, ז) בנוגע להיתר שניתן לבני העיר לשנות קופה ותמחוי 'לכל מה שירצו מצרכי ציבור'. מפרשיו המסורתיים של הרמב"ם העירו, כי לדעת הר"י מיגאש מותר להסב את המגבית רק לצורכי עניים ולא לשאר צורכי הציבור, והשינוי בין קופה לתמחוי מותר רק אם השינוי מתבקש ביחס לשאריות של כל אחת מן המגביות הללו.¹²⁷ ואולם, אף אם יש מקום לראות בדברי הרמב"ם שינוי מעמדת רבותיו – אין בהיתר לשימוש הרחב

125 כהן, צדקה, עמ' 201–202, הערה 46, למד מפירוט זה שהקדש ייעודי הוא מקרה נדיר, ולא ברור כיצד.

126 שו"ת הרמב"ם, סימן רו.

127 משה שמואל שפירא (מהדיר), חידושי הר"י מיגש למסכת בבא בתרא, בני-ברק התשנ"ח, ח' ע"ג – ז ע"ב (לדף ח ע"ב בגמרא). לפרשנים על אתר לרמב"ם ראו: רדב"ז (ויש מי שכתב); מקורות וציונים; הגר"א; כהן, רמב"ם וצדקה (לעיל, הערה 4), עמ' 74–81. כהן, צדקה, עמ' 219 והערה 106, מציין כי הר"י מיגאש התנגד להעברת כספי עניים לתכליות אחרות ואילו הרמב"ם ביקש להיתר שימושים לתכליות שונות ובהן שכר לפקדי קהל, שאמנם נלקח מכספי מגביות לפי הנוהג בקהילות. עמדה דומה הביע הר"י מיגאש בתשובותיו ביחס לקרקעות שנתרמו והקהילה מכרה אותם והשתמשה בתמורה לתשלום מיסים, מהלך שהיה לנוהג שבשגרה בקהילות מצרים והאזורים הסמוכים לה. עמדתו של הר"י מיגאש הייתה שאין לשנות נכס שהוקדש אלא לדבר מצווה (שו"ת הר"י מיגאש, סימן רו, עמ' קפד–קפה); על שינוי הייעוד של כספי הקדשות כשיטה להשגת גמישות ניהולית ראו: אהרן שויקה, "ובכל יום עושים מחלוקות" – פרשה מתולדות היישוב היהודי בירושלים במאה השלוש-עשרה על פי איגרות ר' יחיאל הצרפתי, ספונות, י (כה) (תשע"ז), עמ' 23–34.

בכספי המגביות משום שינוי מן הנוהג המקובל בקהילות קודם לזמנו של הרמב"ם. אפשר לראות בדבריו התאמה לנוהג המקובל ועדיין תיותר האפשרות שנקט עמדה עצמאית זו בגלל שיקולים פרשניים והלכתיים גרידא, שהתאימו לתפקוד הנאות של מערכות המנהל ולנוהגי המקום.

למגמה זו הביאו אברהם קרונבך ומרק כהן סדרה של דוגמאות. את הסטיות של הרמב"ם מלשון מקורותיו ב'משנה תורה', הלכות מתנות עניים, פרק ז, וכן את בחירתו בצירוף מקורות שאינו שגרתו כדי לבסס עליהם את עמדתו ההלכתית – את כל אלה הם הציעו לפרש כניסיון להתאים את נוסח החיבור למציאות של זמנו. זו הסיבה, הציע כהן, להשמטת יעדי החלוקה של ה'קופה' וה'תמחוי'; לציון האיסוף של הסיוע לכל יום ולחלוקתו ביום שיש; ולניסוח המיוחד שבו תיאר את המציאות בזמנו, ניסוח שמשך כבר את תשומת ליבם של הפרשנים המסורתיים על הרמב"ם, כדלהלן: 'מעולם לא ראינו ולא שמענו בקהל מישאל שאין להם קופה של צדקה, אבל התמחוי יש מקומות שנהגו בו ויש מקומות שלא נהגו בו, והמנהג הפשוט היום שיהיו גבאי הקופה מחזרין בכל יום ומחלקין מערב שבת לערב שבת'.¹²⁸ כהן גם הציע, שעוד הלכות ב'משנה תורה' מתארות את המצב בימיו של הרמב"ם ובכללן עמדתו שהצדקה כמות כנדר.¹²⁹

ב. ממעשה להגות של ההלכה

בהתבטאויותיו הספרותיות של הרמב"ם המתייחסות למחויבויות בענייני צדקה יש חידוש בעצם הריכוז השיטתי של הלכות צדקה, ובכלל זה גם אלו שנהגו בזמנו. ריכוז כזה לא נעשה קודם לחיבורו של הרמב"ם. בכמה מקומות בהלכות הללו התייחס הרמב"ם למצבם של בני הקהילות בזמנו ולחובה המוטלת עליהם בארגון המנהל בתחום הצדקה:

כל עיר שיש בה ישראל חייבין להעמיד מהן גבאי צדקה אנשים ידועים ונאמנין שיהיו מחזרין על העם מערב שבת לערב שבת ולוקחין מכל אחד ואחד מה שהוא ראוי ליתן ודבר הקצוב עליו, והן מחלקין המעות מערב שבת לערב שבת ונותנין לכל עני ועני מזונות המספיקין לשבעת ימים, וזו היא הנקראת קופה של צדקה. וכן מעמידין גבאין שלוקחין בכל יום ויום מכל חצר וחצר פת ומיני מאכל ופירות או

128 ראו: הלכות מתנות עניים ט, ג; קרונבך (לעיל, הערה 53), עמ' 509–510; כהן, צדקה, עמ' 207–211 והערה 66 בעמ' 209; ולאחרונה: Mark R. Cohen, 'Maimonides and the Merchants', *Jewish Law and Society in the Medieval Islamic World*, Princeton 2017, pp. 38–40, 45–47.

129 הלכות מתנות עניים ה, א. קרונבך, שם, עמ' 491–492, מצביע על היעדר מקורות תלמודיים לפסקאות שונות בהלכה זו. וראו: כהן, רמב"ם והצדקה (לעיל, הערה 4); כהן, צדקה, עמ' 221–222, והערה 110.

מעות ממי שהוא מתנדב לפי שעה, ומחלקין את הגבוי לערב בין העניים ונותנין לכל עני ממנו פרנסת יומו, וזה הוא הנקרא תמחוי.¹³⁰

מיוחד בפרקים אלו הוא הפרק העשירי, החותם את הלכות מתנות עניים. הרמב"ם מעמיד על כך שנוסף לצורך לסייע למי שמבקש סיוע כלכלי, מעשה הצדקה הנכון מכוון גם למצבו הנפשי של עני כאדם מושפל התלוי בציבור, ויש להקל על העומס הנפשי שלו בעת הסיוע. בפרק זה הרמב"ם מתאר את השיטה המוסרית המחייבת נתינת צדקה, והוא מלווה אותה בדברי כיבושין וזירוז, שלא כדרך הנהוגה במקורות הלכתיים:

חייבין אנו להיזהר במצות צדקה יתר מכל מצוות עשה, שהצדקה סימן לצדיקי זרע אברהם אבינו שנאמר כי ידעתיו למען אשר יצוה וכו', ואין כיסא ישראל מתכונן ודת האמת עומדת אלא בצדקה שנאמר בצדקה תיכונני, ואין ישראל נגאלין אלא בזכות הצדקה שנאמר ציון במשפט תפדה ושביה בצדקה (הלכה א).

בהמשך הפרק העשירי הדגיש הרמב"ם צד נוסף: ההיתר שניתן ביד בית דין להכריח על מתן צדקה, היתר שהרמב"ם הביא ב'פירוש המשנה': 'ידוע שיש לדיין לכוף את האדם על מתן הצדקה לפי שהיא מכלל מצות עשה שחובה להלקות את האדם עד שיקיים אותה המצות עשה שחל עליו חיוב עשייתה באותו העת או עד שימות, וזה כלל בכל מצות עשה. ואין חלוק בזה בין זכרים לנקבות לענין המזונות'.¹³¹ ובדרך דומה בהלכות מתנות עניים, פרק ז: 'מי שאינו רוצה ליתן צדקה או שיתן מעט ממה שראוי לו, בית דין כופין אותו ומכין אותו עד שיתן מה שאמרוהו ליתן, ויורדין לנכסיו בפניו ולוקחין מהם מה שראוי לו ליתן, וממשכנין על הצדקה ואפילו בערבי שבתות' (הלכה י). ואולם בפרק העשירי, כשהוא שב לנושא זה, הוא מתאים אותו לסגנונו הדיקטטי ולמגמתו החינוכית של הפרק כולו: 'הכופה אחרים ליתן צדקה ומעשה אותן שכרו גדול משכר הנותן, ועל גבאי צדקה וכיוצא בהן נאמר ומצדיקי הרבים ככוכבים' (הלכה ו).

סיכום מעלות הצדקה שבהלכות ז-י באותו פרק אופייני לשיטתו של הרמב"ם בארגון המידע, ארגון שבין מטרותיו נמנה הרצון לסייע ללומדים לזכור את ההלכות ולשנן אותן על-פה. הסיכום והארגון אמנם נשענים ברוב פרטיהם על מקורות חז"ל, אבל יש חידוש בכינוס וכן בדקות הראייה של דרכי השיקום הכלכלי והחברתי של מי שעלולים להידחק לשוליים החברתיים, בהצבעה על הטיפול הנאות בהם, ובעיקר בדירוג הצדקה בזיקה לבושה ולהשפלה של העני. המעלה העליונה תביא לשחרור העני ממצבו והנתינה לא תבייש אותו כלל:

שמנה מעלות יש בצדקה זו למעלה מזו:

(1) מעלה גדולה שאין למעלה ממנה זו המחזיק ביד ישראל שמך

130 הלכות מתנות עניים ט, א-ב; קרונבך, שם, עמ' 507-523.

131 פירוש המשנה, כתובות ד, ו. על הרטוריקה בפרק י ראו: משה הלברטל, הרמב"ם - רבי משה בן מיימון, ירושלים תשס"ט, עמ' 231-232.

ונותן לו מתנה

או הלואה

או עושה עמו שותפות

או ממציא לו מלאכה

כדי לחזק את ידו עד שלא יצטרך לבריות ולא ישאל... (הלכה ז).

(2) פחות מזה הנותן צדקה לעניים ולא ידע למי נתן ולא ידע העני ממי לקח, שהרי זו מצוה לשמה.

(א2) וקרוב לזה הנותן לתוך קופה של צדקה, ולא יתן אדם לתוך קופה של צדקה אלא אם כן יודע שהממונה נאמן וחכם ויודע לנהוג בה כשורה כר' חנניה בן תרדיון (הלכה ח).

(3) פחות מזה שידע הנותן למי יתן ולא ידע העני ממי לקח... וכזה ראוי לעשות ומעלה טובה היא אם אין הממונים בצדקה נוהגים כשורה (הלכה ט).

(4) פחות מזה שידע העני ממי נטל ולא ידע הנותן (הלכה י).

(5) פחות מזה שיתן לעני בידו קודם שישאל (הלכה יא).

(6) פחות מזה שיתן לו כראוי ליתן לו אחר שישאל (הלכה יב).

(7) פחות מזה שיתן לו פחות מן הראוי בסבר פנים יפות (הלכה יג).

(8) פחות מזה שיתן לו בעצב (הלכה יד).

רבים מתרשמים מניסוח הדברים הזה של הרמב"ם:

דבריו של הרמב"ם על 'שמונה מעלות [ש]יש בצדקה'... הם מן הקטעים הקלאסיים של הספרות הרבנית. הם מחייבים רגישות, והירות בכבוד הזולת וסבר פנים יפות בעשיית חסד ובמחוות של צדקה... אין לפנינו רק מהלך פדאגוגי יעיל, אלא גם תרומה חשובה לקונצפטואליזציה של החומר ולסידורו השיטתי.¹³²

ג. הגות ומציאות

ואולם ראוי לציין את מה שאין בתיאור הזה של הלכות צדקה, מה שלא נאמר במפורש בדיון עד כה על הפעילות של מערך ההקדשות והצדקה: ראיית החברה כגוף אחד, המחויב לכל בניו ומציע כלים ציבוריים לטיפול הנחוץ בחלשים שבו. אכן, תפיסה זו

132 טברסקי, מבוא (לעיל, הערה 54), עמ' 231; יצחק טברסקי, 'הצדקה במקורות ההלכה', סעד – דו-ירחון לרווחה סוציאלית, 15, 5 (1971), עמ' 9-16; ובדומה לכך, בסגנון מאופק יותר: גויטיין, חברה, ב, עמ' 142-143; הלברטל, הרמב"ם, שם. וראו מה שכתב בהרחבה כהן על מקומה המרכזי של הבושה ('גילוי פנים'): כהן, צדקה, עמ' 41-48, 146-154; ופרידמן על המצווה היתרה לסייע לעני 'מסתור', בן טובים שאינו רוצה ליטול צדקה, בויקה לדברי הרמב"ם על חשיבות ההלוואה לעני (ספר המצוות, עשה, סימן קצו): מרדכי עקיבא פרידמן, 'שני עיונים בעריבת יהודית בכתבי הרמב"ם', ספר זיכרון למוריה ליבון: מחקרים במדעי היהדות, בעריכת אהרן ממון ורבקה בליבוים, ירושלים תשע"א, עמ' 189-197; הנ"ל, עיונים, ליד הערה 785.

עלתה מתיאור השגרה של מעשה ההקדשות וקרנות הצדקה. המחויבות של קבוצות שונות בחברה לזולתן משתקפת באיגרות הרמב"ם, המעוררות לתרומה לפדיון שבויים. מחויבות זו משמשת מעטפת חיצונית למשנת טעמי המצוות שלו, ובכלל זה מצוות מתנות עניים, כדבריו ב'מורה נבוכים':

כוונת כל התורה שני דברים, והם תקינות הנפש ותקינות הגוף. תקינות הנפש תהיה בכך שתושגנה להמון דעות נכונות כפי יכולתם. לכן יהיה חלקן במפורש וחלקן במשל, כי אין בטבעם של המון עמי הארץ שתהיה להם יכולת מספקת להשיג דבר זה כפי שהוא. תקינות הגוף תהיה בתקינות מצבי חייהם אלה עם אלה. עניין זה ישלם בשני דברים: אחד מהם, שיבוטל העֶשֶׂק שהם עושקים זה את זה, והוא שלא יוֹתֵר לכל איש מן האנשים לעשות מה שהוא רוצה ומה שיש לאל ידו לעשות, אלא יכפוהו לעשות מה שמועיל לכול; והשני, שִׁקְנוּ לכל איש מידות המועילות בחיי היחד, כדי שהמדינה תהיה הרמונית.¹³³

גישה עקרונית זו מיתרגמת למצוות המנויות לפי שערי 'משנה תורה' ובהן מצוות מתנות עניים:

המצוות שבקבוצה הרביעית הן הכלולות בספר זרעים שבחיבורנו... כאשר תתבונן במצוות אלה כולן אחת אחת, תמצא שתועלתן גלויה – (כי הן מעוררות) לרחם על החלשים והמסכנים, לחזק את העניים בדרכים שונות, לא להצר לנצרך, ולא להכאיב ללבו של אדם שמצבו חלש... ומוצא אתה שבכמה מקומות לשון התורה הוא: הלוי והגר והיתום והאלמנה (דברים טז, יד), כי הוא מונה אותו תמיד בכלל העניים שהרי אין לו קניין. גם את מעשר שני הוא ציווה להוציא על מזון בלבד בירושלים כדי שזה יעורר בהכרח למתן צדקה שהרי אי־אפשר להחליפו אלא באֶכָּל, ויהיה קל לאדם להקנותו מעט מעט. זה מחייב להתכנס במקום אחד כדי שהאחווה והאהבה בין האנשים תתחזקנה מאוד.¹³⁴

מו"ר אבי ז"ל הציע, שדברים אלה מצביעים על הצדדים השונים שבמצוות צדקה – הסיוע הכלכלי לנזקקים מחד גיסא, וחינוכו של הנותן שמביא לבנייה תקינה של כל חברה ושל כלל החברה מאידך גיסא, כדבריו:

הקשר בין מדות ומעשים מפורש הרבה בפרק הגדון בזה; קנינן של מדות טובות אלו נרכש בדרך הרגל של עשייה נדיבה ועזרה לזולת. מטעם זה מגלה המורה פן חינוכי במעשי ה'צדקות': יש מעשים של 'צדקות' שתכליתם – לא התועלת המידית שבטובה לזולת, אלא המשקל החנוכי מוסרי לגבי העושה.¹³⁵

133 מיכאל שורץ (תרגם מערבית והוסיף הערות, נספחים ומפתחות), מורה נבוכים לרבנו משה בן מימון, א-ב, תל-אביב תשס"ג, ג, כז; ראו ההפניות לדיונים הנרחבים בפרק זה שמציע שורץ בהערותיו שם, עמ' 516.

134 שם, ג, לט, עמ' 568-569 (הדגשות שלי); וראו גם ג, לח, נד.

135 יונה בן-ששון, הגות יהודית – עיון וחקר, ירושלים תשמ"ז, עמ' 283, במאמרו על ערכי משפט וצדק בהגותו של הרמב"ם; וראו דבריו על טעמי המצוות, שם, עמ' 336-349; כהן, צדקה, עמ'

מהלך שכזה עשוי להביא לתיקון הגוף ולבנייתה של חברה מתוקנת, הראויה למלא שליחות של בחירה ולהיות נכונה לחידוש הנבואה.

החסד והצדקה זוכים למשנה חשיבות בחתימת 'מורה נבוכים', במקום שבו משיב הרמב"ם את המאמין שיצא למהלך הפילוסופי אל המהלך המעשי דווקא – הכרת תכונותיו של האל: צדקה, חסד ומשפט ואימוצן. בכך שב הרמב"ם לחזית המעשית שביטוייה היו ההלכה ומעשה הצדקה.

דבריו של הרמב"ם ב'מורה נבוכים' משלימים את מה שכתב ב'משנה תורה' ואת הפעילות הענפה שהיה מעורב בה בתפקידו כראש היהודים. היה עליו לשקם ולהפעיל מערכת מנהל שמקורותיה היו התרומות והקרנות הצמיתות. לשם כך נדרש שיתוף של כל מרכיבי החברה היהודית להשגת מטרה ציבורית אחת – שמירה על מסגרת סבירה של חיי ציבור בתנאים כלכליים וביטחוניים קשים. 'תקינות הגוף' הזאת נועדה לביצור תכנים שהרמב"ם ראה אותם כתכלית חייהם של בני הקהילות והגדיר אותם 'תקינות הנפש'. מהלכי הרפורמה המעטים שערך באו להגביר את אחריות הממונים על כספי הצדקה ולחזקם במעמדם. בחיבוריו ביקש לחזק את המניעים לתרומה, את האחריות למימושה ואת הליווי הנאות של הנוקמים לסיוע לשם שיקומם.¹³⁶

ד. סיכום

בניית סמכותו של ראש היהודים קשורה לא רק בהיבטים הרשמיים של התפקיד אלא גם בדרכי המימוש שלו, ובכלל אלה ניהול מערכות הכספים, שעיקרן הצדקה, ההקדשות, השכר והסעד של מוסדות הקהילה ושל התלויים בהם. בתפקידו כראש היהודים היה הרמב"ם אחראי להתנהלות השגרתית של המערכות הללו בקהילות במצרים ובאזורי אחריותה – לפעולה תקינה של הפקידות, למגביות הכספיות ולחלוקתן. פעילות שכזו כרוכה באחריות למשאבים בהיקף המגיע לאלפי דינרים בשנה, אחריות שיש בצידה סמכויות ואפשרויות להיטיב עם רבים. מידת תלותם של הפקידים בראש היהודים הייתה תלויה במידת מעורבותו של זה בפעילותם. הקשר שבין ראש היהודים לבני הקהילות היה תלוי אף הוא במידת המעורבות שלו בבעיות היום-יום של הציבור. גם בימים של ניהול שגרתו של קופות הציבור פיתחו ראשי היהודים קשרים עם פקידים ועם נושאי משרות

90–91, הערה 76; אביעזר רביצקי, עיונים מיימוניים – חברה, פילוסופיה וטבע בכתבי הרמב"ם ותלמידיו, ירושלים ותל-אביב 2006, עמ' 24–26; יובל (לעיל, הערה 83), עמ' 182–184; ומאמרה של מרינה רוסטאו שבו היא מציגה שני מודלים של הבנת החברה – אחד של הדדיות ואחד של סולידריות, כולל ניתוח שלה לעמדת הרמב"ם: Marina Rustow, 'Patronage in the Context of Solidarity and Reciprocity: Two Paradigms of Social Cohesion in the Premodern Mediterranean', *Patronage, Production and Transmission of Texts in Medieval and Early Modern Jewish Cultures*, eds. Esperanza Alfonso and Jonathan Decter, Turnhout 2014, pp. 34–36

136 בן-ששון, שם, עמ' 279–288; הלברטל (לעיל, הערה 131), עמ' 289–291, 299.

בכירות בקהילות לשם טיפול במשאבי המימון. פעולות אלה היו התשתית לביצור מעמדם כמנהיגים בחיי היום-יום.

את ניהול השגרה של מערכות הצדקה ושל המנהל הכרוך בהן תיאר הרמב"ם, תיאור עקיף, ברבות מן ההלכות שבשלושת הפרקים האחרונים בהלכות מתנות עניים שב'משנה תורה'. בפרקים אלה, ובעיקר בפרק העשירי, הדגיש הרמב"ם במיוחד את היסודות החינוכיים והמוסריים העומדים ביסוד מערכות הצדקה. יסודות אלה מצטרפים לתפיסת עולם הגותית מגובשת ביחס לתקינות חיי החברה והיותה תנאי להבאתה לייעודיה הרוחניים.

אף אם היה הרמב"ם מסתפק בניהול השגרתי של עסקי הציבור, היה בעצם עבודת הניהול והפיקוח כדי לבצר את סמכותו בתפקידו. בתיאור המעורבות שלו, על רקע מעמדו כאיש ההגות והיצירה הרוחנית שזה מקרוב בא מן המגרב למצרים, יש כדי להאיר מזווית חדשה את ביצור סמכותו ואת הישענותה על יסוד ארצי איתן. לאלה נוספים השאלות ההלכתיות ומסמכי הגניזה ומהם מתברר שהרמב"ם הוסיף על עומסי השגרה, שכרוכים היו במעקב אחרי הפעולות הכספיות השוטפות, שני מרכיבים מהותיים: (א) מעורבות פרטנית בזוטי עניינים; (ב) מספר שינויים שבהם סטה מן הדרך שבה התנהלו הדברים עד לזמנו. מחד גיסא – חיזוק החופש שניתן לממוני הצדקה לעשות ברכוש ובממון שניתן להם ככל הנראה להם, כאשר מדובר במטרות שהכסף נועד להן, לצד ביצור מעמדו של בית הדין בליווי האחריות לפעילות. מאידך גיסא – הרמב"ם הבהיר כי לקהל ולזקניו אין מעמד בניהול ההקדש והחמיר בהקלות שנתן הממונה על ההקדשות למשתמשים בכספים. לצד אלה בולטים היענותו של הרמב"ם לבקשות של פונים מזדמנים, ורמת ההנהגות שנתן לטיפול בבית הכנסת בדומה ולענייני הפרט. תמונה דומה על רמת מעורבותו של הרמב"ם עולה גם ממסכת השאלות ההלכתיות המפורטות בענייני צדקה והקדשות שנשלחו אליו, גם בתקופה שאין בה עדות להיותו ראש היהודים, ומהתשובות שהשיב לשואלים.

קשה למצוא מניע אחד למעורבותו הפרטנית של הרמב"ם בענייני ההקדשות. ייתכן שפעולותיו נבעו מתפיסתו ההגותית על דרכי ההתנהלות של חברה תקינה, תפיסה הנשענת על זרמים מרכזיים בהגות המוסלמית בת זמנו. הצעה סבירה תשלב בין מספר אפשרויות – נסיבות מודולריות-מוסדיות ונסיבות היסטוריות מיוחדות. את מעורבותו של הרמב"ם בזוטות אפשר לפרש על רקע ניתוח המציאות שנקלע אליה – הצורך במתן מענה אחראי של קיימא למצוקות ולצרכים. בין כך ובין כך, מעורבותו הפרטנית בענייני הציבור ביססה את מעמדו של הרמב"ם וחיזקה את קשרי הנאמנות של פקידי ציבור אליו, ובכללם גם כאלה שהיו חלק ממערך הפקידות של בני השישי. אף אם נקבל שעמידתו של הרמב"ם בראשות היהודים נקטעה, והתחדשה שוב באמצע שנות התשעים למאה השתים עשרה, הרי שהיה רצף במעורבותו בענייני הצדקה וההקדשות, שכן הוא המשיך לתת מענה לשאלות פרטניות שהופנו אליו. כששב למשרה חזר לפעול בצורה שבה פעל בראשית שנות השבעים של אותה המאה.

שאלה נוקבת נותרת בחלל הדיון על פעילותו של הרמב"ם בענייני הציבור: מתי היה

סיפק בידו לעסוק בכל אלה. באיגרתו לשמואל אבן תיבון משנת 1200 תיאר הרמב"ם את סדר יומו העמוס:

ואני רוב היום בבית המלך... כללו של דבר כל יום ויום אני עולה לאלקאייר"ה בהשכמה וכשלא יהיה שם שום מכשול ולא יתחדש שם שום חדוש אשוב למצרים אחר חצי היום, על כל פנים לא אגיע קודם, ואני מתרעב ואמצא האכסדראות כלם מלאות בני אדם גוים ויהודים בהם, חשוב ובלתי חשוב, ושופטים ושוטרים ואוהבים ושונאים, ערב רב ידעו את עת שובי, ארד מעל הבהמה וארחץ ידי ואצא אליהם לפייסם ולרצות ולחלות פניהם כדי למחול על כבודם להמתין אותי עד כדי שאוכל אכילת עראי והיא מעת לעת ואצא לרפאתם ולכתוב להם פתקות ונוסחאות רפואות חלייהם, לא יסור הנכנס והיוצא עד הלילה, ולפעמים באמונת התורה עד סוף שתי שעות מן הלילה או יותר אספר להם ואצום ואדבר עמהם, ואני שוכב פרקדן מרב העיפות, ויכנס הלילה ואני בתכלית החולשה לא אוכל לדבר. סוף דבר לא יוכל אחד מישראל לדבר לי או להתחבר ולהתבודד עמי זולת יום השבת, אז יבואו כל הקהל או רובם אחר התפלה, אנהיג הצבור במה שיעשה כל ימי השבוע, ויקראו קריאה חלושה עד הצהרים וילכו לדרכם. וישובו קצתם ויקראו שנית אחר תפלת המנחה עד עת תפילת מעריב.¹³⁷

דברים דומים על סדר יומו העמוס כתב הרמב"ם למעריץ אלמוני. הוא המריץ את הפונה להגיע אליו ולפגוש אותו בבית המדרש בשבת, שכן שם אולי יוכל להבהיר לו את שלא הבין בלימודו ב'מורה נבוכים':

ואין ספק שהוא (=הנמען) כבר ראה ושמע שיעור מה שאני בו מעול גויים והיותי 'מפקר לערב יפתו' (איוב ד, כ). ולא אבוא בלילה [אל מצרים] אלא ואני חולה, רב האנחות, לא אוכל לישיב בשום פנים מרב העיפות, אלא לשכב פרקדן בלבד... יבוא למדרש בכל יום שבת, ולא יימלט שיגיע לו (=לנמען) ממני קצת מה שיקווהו (=בירור שאלותיו). ואולי ה' יתן לנו רווח זמן, נלמד בו ונלמד.¹³⁸

137 קובץ תשובות הרמב"ם, לפסיא תרי"ט, עמ' 28; וראו: שילת, איגרות, עמ' תקנ-תקנא. ד"ר עודד זינגר הציע לקרוא את הטקסט הזה, המוכר כל כך, בהקשר התרבותי הרחב, שבו הרמב"ם מבטא את האתוס התרבותי המקובל של מעמד הביניים בעולם האסלאם. אם בעת העתיקה פנאי היה ממאפייני האליטה וממגדיריה, הרי בעולם האסלאם – בשכבת הבורגנות שתיאר גויטיין – האתוס דרש להיות (ולהיראות) עסוקים. ראו: גויטיין, חברה, ה, עמ' 31-12, 37-45; Jessica Goldberg, *Trade and Institutions in the Medieval Mediterranean: The Geniza Merchants and Their Business World*, Cambridge 2012, pp. 71-73. גולדברג מצביעה על כך שסוחרי הגניזה היו עסוקים בכתיבה שנועדה להראות עד כמה הם עסוקים.

138 ראו בהרחבה: פרידמן, עיונים, הערה 635 ואילך, והציון שם לאיגרתו של הרמב"ם אל ר' שמואל החכם, כ"י TS AS 149.41, שפרסם פרידמן: 'שני כתבים מימוניים – מכתב מאת הרמב"ם אל ר' שמואל החכם ואיגרת ברכה אל הרמב"ם לרגל נישואיו', מאה שערים: עיונים בעולמם הרוחני של ישראל בימי הביניים לזכר יצחק טברסקי, בעריכת עזרא פליישר ואחרים, ירושלים תשס"א, עמ' 191-221. דברים דומים כתב הרמב"ם למעריץ אלמוני. ראו: שילת, איגרות, עמ' תקס-תקסד

בשני המקרים ביקש הרמב"ם להימנע מלהתחייב להקדיש את זמנו לפונים אליו. המפגש עם שמואל אבן תיבון בוודאי היה כרוך בהקדשת זמן רב ואילו המפגש עם המעריץ האלמוני היה עשוי להיות פתח לבקשות נוספות שלו ושל אחרים במצרים. כדי לחסום לחלוטין אפשרות מעין זו תיאר הרמב"ם את יומו כפי שתיאר, וברור שמתיאור זה עולה העומס הפיסי והנפשי המוטל עליו. ובכל זאת, מדבריו של הרמב"ם עולה שמחצית היום השנייה, זו שהתנהלה בביתו בפסטאט, הוקדשה לענייני חולין של הציבור. מעורבותו בעסקי הרבים חייבה עדכון יום-יומי וזמינות נמשכת. עדכון שכזה, לאור הדרך המיוחדת לו בעסקי הרבים, מבהירה את תחושת הלחץ שהוא היה נתון בה ואת רצונו להימנע מלהתחייב למטלות אחרות.

צירוף הנסיבות האישיות של כניסת הרמב"ם לתפקידו עם נתוני הניהול הקשים שהמתינו לו, מתוקף הנסיבות ההיסטוריות הפנימיות והחיצוניות, מסביר את דרכי הניהול של חיי הציבור היהודי המיוחדות לרמב"ם ולצאצאיו, במצרים ובארצות הכפופות להנהגתה. משנתו ההגותית של הרמב"ם – ההלכתית והפילוסופית – בענייני צדקה והקדשות שימשה תשתית לפעילותו המעשית. פעילות זו בענייני צדקה והקדש הייתה יסוד מרכזי במנהיגותו והיא מצטרפת ליסודות המנהיגות האחרים של הרמב"ם ובהם: קשרי נישואין עם משפחות מנהיגות, מינוי פקידות קהילתית ודיינים, התקנת תקנות, הכרזה על חרמות, כתיבת תשובות לשאלות וכתיבה הלכתית והגותית. שקלול היסודות המקורות הסמכות השונים יתברר בדיונים הבאים על מנהיגותו של הרמב"ם.

(סדר היום העמוס, עמ' תקסג). בתקופה מסוימת ניסה הרמב"ם לצמצם גם את המעורבות הזאת לפגישות בשבת בלבד. ראו: פרידמן, עיונים, הערה 642. גם בפתק לאלשיך' אלוטיק הוא מזמין אותו לבוא בשבת. ראו: פרידמן, שם, בין הערות 664–674; לעיל, ליד הערות 76–77. מי שחי במחיצת הרמב"ם הכיר את העומס המוטל עליו ואת חומרת ההסבר שלו, ולכן צוין בתיאור מפורט מעשה של התבדחות שלו עם ילד שבא לבקר אותו. ראו: Paul. B. Fenton, 'A Meeting with Maimonides', *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 45 (1982), pp. 1–4

MAIMONIDES, CHARITY, AND PIOUS FOUNDATIONS

by Menahem Ben-Sasson (pp. 335–387)

The article examines the nature of Maimonides' involvement in charity and public funds and its significance in establishing his status as a public leader. It is part of a broader project that investigates the circumstances under which Maimonides and his descendants became a 'dynasty', which relies on historical documents as well as Maimonides' theological and halakhic works. The study analyzes the state of affairs surrounding the Maimonideans' rise to headship in Egypt and other Jewish communities and the methods they used to maintain this control for more than two and a half centuries.

The first part sets out the framework of Egypt's Jewish philanthropic system. The second part traces Maimonides' involvement in this system and points to systemic changes that he introduced along with their administrative and political implications. The third part discusses Maimonides' halakhic and theological teachings on charity and dedications in light of his involvement in the administration of these systems in his sphere of influence. The first two parts of the discussion are based primarily on documents found in the Cairo Genizah.

As Head of the Jews, Maimonides was officially responsible for the routine functioning of the administrative and welfare systems of the communities in Egypt, and those in its jurisdiction. These responsibilities included supervising the clerks, responsibility for raising and distributing funds, and general oversight of budgets that amounted to thousands of dinars per year.

By seeing to the routine management of, and supervision over, these financial resources, Maimonides managed to strengthen his authority and secure his post. Several reforms to the system demonstrated his intimate involvement in the most minute details. His personal contacts with local charity officers resulted in the complete subordination of the administrative infrastructure to him. His conduct was motivated by a variety of factors, including his theological and legal concepts of charity, his lack of experience, his recent foreign status, the need to establish his stature among senior leaders, and the will to build an administration loyal to him. The pattern of his management activity led to the creation of personal and intensive ties between Maimonides and the members of the communities.

Behind these personal motivations stood a series of regional conditions that encouraged a micro-management policy including but not limited to a political, ecological, and economic crisis and the collapse of the middle class in the community system.

Motivated by both practical interests and intellectual concepts, Maimonides' monetary and welfare activities were decisive in rendering him the authoritative public leader whom we all recognize.

CONTENTS

- 301 Moshe Pinchuk: Titus' War Council from the Perspective of an Overlooked Midrash
- 311 Orly Mizrahi: Divine Plan: The Story of David and Bathsheba in Rabbinic Literature and Syrian Christianity
- 335 Menahem Ben-Sasson: Maimonides, Charity and Pious Foundations
- 389 Assaf Selzer: The Hebrew University Publication Society (Magnes Press): Its Formation and Activities and Their Significance in Its Formative Years (1929–1949)

Rejoinders

- 417 Amer Dahamshe: A Response to the Review of *A Local Habitation and a Name*

Books and Reviews

- 423 Benjamin Brown: The Historical Atlas of Hasidism (on Marcin Wodziński, *Historical Atlas of Hasidism*)
- 427 Daniel Reiser: Spatial Perspective: Mapping Hasidism (on Marcin Wodziński, *Historical Atlas of Hasidism*)

436 Research

439 Books Received

XIX Summaries

ZION

Editors:

SHMUEL FEINER, MIRIAM FRENKEL,

NADAV NA'AMAN, VERED NOAM

Editorial Secretary:

YEHEZKEL HOVAV

VOLUME LXXXIV • 3 • 2019

A QUARTERLY FOR RESEARCH IN JEWISH HISTORY
THE HISTORICAL SOCIETY OF ISRAEL • JERUSALEM